

KONRÁD MIKLÓS

Wahrmann Mór és gyermekei

Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság
történetéhez

A paradox példakép

„Hogy mi je volt ő minekünk, felekezetének – írta Wahrmann Mór (1832–1892) halálakor Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap főszerkesztője –, mit vesztett benne a magyar zsidóság, félve félek, hogy ezt egészen csak később fogjuk megtudni. Úr, pótolhatatlan úr támadt sorainkban.”¹ A legbefolyásosabb neológ zsidó lap véleményét a felekezeti belviszályokban vele gyakran szemben álló *Magyar Zsidó Szemle* teljes mértékben osztotta. Wahrmann elhunytával felekezete „pótolhatatlan veszteséget szenvedett”, írta Mezey Ferenc, a tudományos folyóirat társszerkesztője, aki a pesti zsidó község első rabbija unokájában „a legnagyobb magyar zsidó” halálát siratta.²

Miért hagyott Wahrmann halála oly „pótolhatatlan úrt”, miért jelentett oly „pótolhatatlan veszteséget”? Búcsúztató cikkében Szabolcsi Miksa persze büszkén emlékezett meg a jeles közéleti személyiségről és pénzügyi szaktekintélyről, a magánbankárról és vállalkozóról, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselőjéről, a majdnem miniszterré lett politikusról. Ám az *Egyenlőség* főszerkesztője Wahrmannban elsősorban a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnökét siratta. Az 1882 végén alapított hetilapot 1886 novemberétől 1915-ben bekövetkezett haláláig vezető Szabolcsi elsődleges prioritása az antiszemitizmus elleni küzdelem mellett az akkulturálódó zsidók felekezetük iránti kötődésének megerősítése volt. És megítélése szerint az ország messze legnagyobb zsidó hitközségét élete utolsó tíz évében vezető Wahrmann Mór e téren mindenkinél többet tett, nem is annyira elnökként hozott intézkedései révén, mint inkább személyes hitének és elkötelezettségének szuggéráló erejével. „Buzgalma – írta Szabolcsi Miksa egy évvel Wahrmann halála előtt – utánczást szül még azokban a körökben is, melyek azelőtt alig merték bevallani maguknak, hogy még zsidók, és a melyek most meleg érdeklődést tanúsítanak felekezeti ügyeink iránt.”³ Elhunytakor az *Egyenlőség* főszerkesztője Wahrmannban mindenekelőtt a személyes példájával *hitsorsosaira* ösztönzőleg ható *jó zsidót* búcsúztatta: „Ki pótolhatja őt minekünk!

1 *Szabolcsi Miksa*: A mi nagy veszteségünk. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 1.

2 *Mezey Ferenc*: Wahrmann Mór (1832–1892). *Magyar Zsidó Szemle* 9. (1892) 687., 691.

3 *Szabolcsi Miksa*: Wahrmann Mór. *Egyenlőség* 1891. okt. 30. 3.

Ki az, ki, mint ő, példájával egész nagy köröket hódíthat vissza a felekezeti életnek, ki ügyeink iránt új, friss érdeklődést kelthet, hol az rég kihalt vagy kiháló félben van; ki töltheti meg, mint ő, példájával a templomokat; ki keltheti életre, mint ő, példájával a zsidó községi életet, a zsidó öntudatot!”⁴ Véleményével az *Egyenlőség* nem volt egyedül. Amint Neumann Ármin országgyűlési képviselő a bécsi Österreichisch-Israelitische Union díszgyűlésén kijelentette: „Az ő példája volt az, a mely a mindinkább elharapódzó vallási és felekezeti indifferentizmust megtörte és felébresztette a község és a zsidó felekezet iránt való érdeklődést oly körökben is, melyek ez ügyre nézve már elveszettek látszottak. Wahrmann Mór azzal, hogy szombatoként és ünnepnapokon elsőként jelent meg a templomban s mint utolsó hagyta el azt, hitfeleinek utánzásra ösztönző példát nyújtott.”⁵ Ugyanezt hangsúlyozta végül Lőw Immánuel, Szeged tudós főabbija is: „A törvényhozás pénzügyi bizottságának előlülője, aki a zsinagógában hosszúnappor a maftirt olvassa: oly kép, mely többet tett a zsidó öntudat ébredésére tömérdek szónoklatnál.”⁶

A politikai, gazdasági vagy kulturális életben jelentős pozíciót elért zsidókat búcsúztató cikkeiben a neológ sajtó mindig örömmel emlékezett meg az elhunyt gyermekeiről, már ha ezt megtehetette, vagyis ha ez utóbbiak akár sikeres karrierjük, akár a zsidó felekezet iránti elkötelezettségük révén valamennyire is kiérdemelték azt. Wahrmann Mór halálakor azonban az *Egyenlőség* nem tett említést fiairól, nyilvánvalóan mivel ez utóbbiak teljes szakítása az apai modellel ekkorra rég köztudott volt. Márpedig e szakítást az apjukról mint ösztönző példaképről nyújtott képpel nehezen, a neológ felekezeti sajtónak a szülői nevelés mindenhatóságába vetett hitével pedig végképp nem lehetett összeegyeztetni. Ha a szülők kellőképpen nevelik gyermekeiket, vallották ugyanis a neológ közvélemény hangadói, vagyis önnön viselkedésükkel inspiráló példát nyújtva szívükbe csöptetik „a hit iránt való szeretetet, a saját törzséhez való ragaszkodást”,⁷ az üdvös hatás nem maradhat el, fiaik és lányaik sem távolodnak majd el Izrael istenétől és közösségétől. Wahrmann Mór gyermekeinél e hatás elmaradt. Halála idején kitért két fiát öt évvel később egyetlen lánya is követte a keresztség alá.

Wahrmann Mór személyének jelentősége és gyermekeinek drámai sorsa történetüket különösen látványossá teszi. Első látásra azonban nem tűnik egyedinek. Nem csupán Wahrmann nemzedékében és körében, de a 19. század második felében akkulturálódó zsidó polgárság minden rétegében előfordultak családok, ahol a szülők, illetve az apák a zsidó közelet, a helyi hitközség aktív és elkötelezett tagjai voltak, minek dacára valamelyik vagy összes gyermekük még fiatal korában kitért. A jelenség nem csupán a magyarországi akkulturált zsidó rétegek körében figyelhető meg. A német zsidók kapcsán Alan Levenson meg-

4 Szabolcsi M.: A mi nagy veszteségünk i. m. (1. jz.) 2.

5 Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. (Elhangzott a bécsi Oest.-Isr. Union díszgyűlésén.) Magyar Géniusz 1892. dec. 25. 434.

6 Lőw Immánuel: Mózes áldása. In: Lőw Immánuel beszédei 1874–1899. Traub, Szeged, 1900. 393.

7 Strausz Adolf: A guvernántok. Egyenlőség 1900. febr. 11. 6.

győzően kimutatta: míg nem vitás, hogy „asszimilációjuk” nem eltűnésüket eredményezte, hanem egy gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben is körülhatárolható szubkultúra kialakulását, az is nyilvánvaló, hogy vallása és/vagy közössége iránti kötődését e szubkultúra számos tagja *valamiért* nem adta át, nem tudta átadni gyermekeinek.⁸ Az emancipált zsidók szekularizációja és akkulturációja – vagyis egyszerűen az idő – előrehaladtával az áttérés mindinkább egy több nemzedéken átívelő, progresszív elidegenedési folyamatnak volt a lezárása, de amint Németországban, úgy Magyarországon is nem egyszer mondhatni átmenet nélkül ment végbe, vagyis olyan családokban, ahol az ifjú konvertiták szülei még látszólag erős szálakkal kötődtek vallásukhoz és közösségükhöz. A paradoxon, amelynek feloldására nyilván csak egyes családok egyéni történetének vizsgálata révén tehetünk kísérletet, akkor is szembeszökő, ha nyilvánvaló, hogy a szülői nevelés hatásának megvannak a határai, és persze még kirívóbb az olyan esetekben, így Wahrmann Mórnál, ahol mindegyik gyermek elhagyta szülei felekezését. Mi történhetett e családok életében, hogy felnőtt gyermekeik szüleiktől látszólag oly eltérő utat választottak? Wahrmann Mór és gyermekeinek – bizonyos aspektusaiban egyedi, másokban általánosabb érvényű – története egy lehetséges választ nyújt a kérdésre.

Ernő, Richard, Renée (és Lola)

A Wahrmann gyermekek sorsa mind ez idáig nem keltette fel különösebben a történészek érdeklődését, az eddig megjelent írásokból még kitérésük, illetve haláluk időpontja és körülményei sem derülnek ki pontosan. Történetük röviden a következő:

Wahrmann Mórnak Gold Lujzával (1841–1865) 1861-ben kötött házasságából egy lánya, Wahrmann Renée (1862–1926) és két fia született, Wahrmann Ernő (1863–1906) és Wahrmann Richard (1865–1912). Felesége harmadik gyermeke születésekor meghalt, Wahrmann Mór nem házasodott újra, gyermekeit nevelőnők, házitánítók nevelték. Tartalékos huszárhadnagy fiai nem jártak apjuk nyomdokain, a kereskedelmi pálya helyett inkább a kártyaasztalnál és a lóversenyeken tündököltek, Ernő a légies angol hölgyekért rajongott, Richardot inkább az orfeumi énekesnők vonzották.⁹ A családi otthont 18 éves korukban elhagyták, idejük jelentős részét külföldön töltötték. Wahrmann Ernő egy ideig

8 *Alan Levenson: The Conversionary Impulse in Fin de Siècle Germany.* Leo Baeck Institute Yearbook 40. (1995) 107–122.

9 Wahrmann Mór gyermekeinek életéről átfogó, bár részleteiben gyakran téves képet nyújt *Pázmány Dénes: A Wahrmann-család tragédiája.* Szombat 1934. febr. 3. 6–7. és 1934. febr. 17. 7–8. Ernő 1884-ben, Richard 1886-ban kapta meg a tisztii fokozatot. Ld. Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1885. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1884. 548., 586.; Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1888. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1887. 547., 593. A testvérek hölgyek iránti vonzalmairól: Wahrmann Richárd tragédiája. Pesti Napló 1912. szept. 28. 6.; *Kellér Andor: Mayer Wolf fia (Wahrmann Mór életregénye).* Hungária, [Bp., 1941.] 39.

követségi kereskedelmi attaséként dolgozott Brüsszelben, majd Londonban, állásáról azonban pár év után leköszönt, a fővárosi napilapokban halálakor megjelent portrék szerint egészségügyi okokból, a *Pesti Hírlap* által öccse elhunytakor közölt cikk szerint, mert „összeveszett a nagykövettel, aki nem akarta bevezetni az angol udvarhoz”.¹⁰ Richard soha nem dolgozott, annál szenvedélyesebben vadászott távoli, egzotikus vidékeken. Apjának 1892. november 26-án bekövetkezett haláláról is Bombayben értesült, kettejük közül ekképpen csak Ernő lehetett jelen a temetésen.¹¹ Az Országos Rabbiképző Intézet templomában december 12-én rendezett gyászistentiszteleten családja többi tagjával ellentétben Ernő már nem vett részt,¹² aminthogy a 30. gyásznapi letele után a Dohány utcai zsinagógában rendezett gyászünnepélyen sem, mivel „megtámadt egészsége” helyreállítása érdekében időközben Olaszországba utazott. Megjelent viszont a templomban az Indiából egy nappal korábban hazaérkezett Richard, de a családtagok számára fenntartott emelvényen nem volt hajlandó helyet foglalni. Amint az *Egyenlőség* írta: „Fülünk hallatára így magyarázta ki vonakodását: »azt hiszem, boldogult atyám inteniói szerint cselekszem, ha a kitüntetett helyre fel nem megyek.«”¹³ A olvasók számára ekkor még nem igazán érthető kijelentés hátterére ugyancsak a zsidó hetilap világított rá, pár hónappal később hírül adva, miszerint Richard még apja életében Indiában elhagyta a zsidó vallást és a protestáns vallásra tért, minekután 1893 májusában a nyitrai ferences templomban katolizált, másfél hónappal Ernő bátyja után, aki húsvét hetén Brüsszelben tért át a katolikus hitre.¹⁴

Az anyja halálakor még (apai nagyanyja után) Regina névre hallgató Renée apja otthonában nagy háztartást vitt, illusztris vendégeket fogadott, így Haynald Lajos akkori kalocsai érseket, később bíborost, akinek kérdésére, vajon mikor fogja őt megesketni, az anekdota szerint kissé impertinensen azt válaszolta: „Akkor, mikor Eminenciád rabbivá lesz!”¹⁵ A főváros egyik legjobb partijának számító Renée 1883-ban feleségül ment a házasság révén 400 000 forint hozománnyal gazdagodó, apjával együtt egy évvel korábban nemességet kapott szeszgyároshoz, megyeri Krausz Izidorhoz, akitől egy lánya született, Amália Lujza (1895–1930).¹⁶ Wahrmann Renée először 1897 áprilisában jelent meg a PIH rabbihivatalában, hogy bejelentse áttérési szándékát. A hitközség főabbijának, Kohn Sámuelnek ekkor még sikerült lebeszélnie döntéséről, az *Egyenlőség*

10 *Nepos*: Wahrmannék. Két öngyilkosság kulisszatitkai. *Pesti Hírlap* 1912. szept. 28. 10.

11 *Haber Samu*: Wahrmann Mórról. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 4.

12 Az orsz. rabbiképző intézet. *Egyenlőség* 1892. dec. 9. 9.; Wahrmann emlékezete. *Egyenlőség* 1892. dec. 16. 8.

13 A hitközség gyászünnepe. *Egyenlőség* 1892. dec. 30. 4–5.

14 *Szabolcsi Miksa*: Az új nemzedékért. *Egyenlőség* 1893. ápr. 14. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség* 1893. máj. 19. 11.; Kikeresztelkedés. *Pesti Hírlap* 1893. máj. 18. 11.

15 Országos Széchényi Könyvtár (Budapest; = OSzK) Mikrofilmtár, Gyászjelentések FM8/35797/561: Wahrmann Mórné sz. Gold Luiza; *Pázmány D.*: i. m. (9. jz.) 1. közl. 6.

16 *Kacziány Géza*: Híres magyar párbajok. Kohn, Bp., 1889. 82.; Wahrmann Renée hozománya. *Országos Hírlap* 1897. dec. 2. 9.

későbbi elbeszélése szerint méghozzá oly szívhez szólóan, hogy Renée „sírva vonta vissza a zsidóság kötelékéből való kiválás bejelentését”.¹⁷ Nyolc hónappal később a főrabbi már nem járt ilyen sikerrel. Wahrmann Renée december végén annak rendje s módja szerint kitért, mégpedig nyilvánvalóan megfontolt látványossággal, amennyiben egyik tanúja az országgyűlési képviselő és pénzügyi bizottsági elnök Hegedüs Sándor, a másik az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső volt. Az ekkor már felbontott házasságából született lányával együtt a református vallást választotta, a keresztelest 1898. január 21-én az idős Szász Károly püspök végezte Renée Andrássy út 23. alatti, apjától örökölt palotájában.¹⁸ Hogy nem sokkal kitérése előtt Renée egy díszes tóraéket rendelt meg egy fővárosi aranyművesnél, s hogy kitérése után ezer forintot küldött a Pesti Izraelita Nőegyletnek,¹⁹ nem változtatott a lényegen: alig telt el öt év Wahrmann Mór halála után, s két fiát követően immár lánya is elhagyta a zsidó felekezetet.

Apja halálát, illetve áttérését követően Wahrmann Ernő²⁰ birtokot vásárolt Csepelen, ám miután a holland mintára létesített kertészete nem bizonyult sikeres vállalkozásnak, elhagyta Magyarországot. A fővárosban a budapesti címjegyzék szerint 1897-ig tartott fenn önálló lakhelyet.²¹ Ideje javát Monte Carlóban és Nizzában töltötte, a nemzetközi felső tízezer ismert alakjának számított, a francia lapok kiserkesztették a nevét a rangos lóversenyeken megjelenő hírességek között, beszámoltak hőlégballonban tett utazásairól, illetve rendre jelezték, hogy Párizsba érkeztekor melyik szállodában szállt meg.²² Fényűzően élt, óriási összegeket vesztve kártyán, lóversenyeken. Miután az örökség reá eső részét pár év alatt elherdálta, hazajött Magyarországra és nővére segítségét kérte, aki havi 1500 korona apanázt biztosított neki, vagyis évi 18 000 koronát, ami egy országgyűlési képviselő lakbérpótlékkal megnövelt évi illetményének közel háromszo-

17 Egy áttérés alkalmából. Egyenlőség 1898. jan. 9. 2. A cikk aláírás nélkül jelent meg, de úgy a tartalom, mint a stílus egyértelműen Szabolcsi Miksa szerzőségére utal.

18 Wahrmann René kitérése. Budapesti Hírlap 1898. jan. 4. 8.; Wahrmann Renée kitérése. Pesti Hírlap 1898. jan. 4. 9.; Wahrmann René keresztelese. Országos Hírlap 1898. jan. 22. 6.

19 Megtörtént. A Jövő 1898. jan. 28. 4.

20 A Wahrmann gyermekek életéről a források zömét a halálukkor megjelent újságcikkek képezik. E cikkek számos részletben, anekdotában, az események kronológiai sorrendjében eltérnek egymástól. Egyes tévedéseket más – gyakran ugyancsak zsurnalisztikai – források révén ki tudunk szűrni, ennek ellenére nem kizárható, hogy az általunk nyújtott alábbi összegzés tartalmaz kisebb pontatlanságokat. Wahrmann Ernőről ld. Wahrmann Ernő öngyilkos. Budapesti Hírlap 1906. jún. 1. 7–8.; Wahrmann Ernő öngyilkos. Pesti Hírlap 1906. jún. 1. 10.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Budapesti Napló 1906. jún. 2. 10.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Pesti Napló 1906. jún. 2. 10.; Wahrmann Ernő öngyilkos. A Nap 1906. jún. 2. 7.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Az Újság 1906. jún. 1. 7.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Az Újság 1906. jún. 2. 9.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Magyarország 1906. jún. 2. 14.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Alkotmány 1906. jún. 2. 6.; *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10.

21 Budapesti cím és lakjegyzék 1896–97. Szerk. Janszky Adolf. Franklin, Bp., 1897. 946.

22 *Courses à Nice*. Le Gaulois 1897. jan. 18. 3.; *Renseignements mondains*. Le Figaro 1898. máj. 30. 2.; *Renseignements mondains*. Le Figaro 1899. jún. 7. 2.; *Renseignements mondains*. Le Figaro 1905. aug. 28. 2.

rosát tette ki.²³ Ernő újra kiment Franciaországba, élete utolsó éveiben főleg Nizzában tartózkodott. Itt találkozott vele 1903-ban a férjével, Jókai Mórral a városban telelő Nagy Bella: „Az apjától rámaradt sok milliós örökségnek sikeres elpazarlása után – írta emlékirataiban – saját kijelentése szerint spórolni jött Nizzába, mert őszerinte legolcsóbban ott lehetett élni.”²⁴ Tekintve, hogy Ernő általában a nemzetközi *jetset* törzshelyeként szolgáló Cercle de la Méditerranée-ben foglalt szállást, nem valószínű, hogy ez sikerült neki, már ha egyáltalán megkísérelte. Játszani mindenesetre tovább játszott, egyre nagyobb szenvedéllyel, de változatlanul kevés szerencsével, váltókat írt alá, kölcsönöket vett fel. „Ez a legnagyobb mértékben fokozta idegességét”, írta 1906-ban a haláláról beszámoló *Pesti Hírlap*. „Talán éppen ez volt az oka, hogy egyre-másra affaire-ekbe keveredett, minduntalan új meg új párbaj akadt, melyek nagyobb részét ő maga provokálta. Legutóbbi nizzai tartózkodása alatt egy Magin nevű német mérnökkel volt lovagias ügye. E párbajban, melyet pisztolyra és kardra vívtak, Wahrmann Ernő súlyos fejsébet kapott, melyből még nem épült fel teljesen. Ez a párbaj és pénzzavarai kergették bele, úgy látszik, az öngyilkosságba.”²⁵ A *Pesti Hírlaphoz* hasonlóan, a *Budapesti Hírlap* is kiemelte: utolsó éveiben a becsületbeli ügyek provokálása Wahrmann Ernőnél „valóságos mániává fajult”.²⁶ Öngyilkossága előtt pár nappal, miután jelentős, nem tudni honnan szerzett összeget tett az angol derbin VII. Eduárd végül helyezésig sem jutott lovára, visszatért párizsi lakásába. Holttestére cselédje (avagy a takarítónője, illetve a házfelügyelő) talált rá a nyitva hagyott gázkályha csöve mellett. Szobájában a rendőrség egy francia nyelvű búcsúlevelet talált, a következő szöveggel: „Megölöm magam, mert az éhhalál előtt állok. Fényes múltam és jelenlegi nyomorúságom nem egyeztethető össze. Elpusztulni éhen, nyomorban nem akarok, inkább magam végzek!”²⁷ A montparnasse-i temetőben temették el, barátai költségén, az osztrák–magyar konzulátus támogatásával.²⁸

Apja halála után Wahrmann Richard²⁹ is elhagyta Magyarországot, talán bátyjánál is hamarabb, neve egyáltalán nem szerepel a budapesti címjegyzékek-

23 A századforduló fizetési viszonyairól ld. *Gerő András*: Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn. Gondolat, Bp., 1988. 161–163.

24 *Láng József*: Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata. Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1975) 371.

25 Wahrmann Ernő öngyilkos. *Pesti Hírlap* i. m. (20. jz.) 10. A párbajról a francia lapok is beszámoltak: *Hors Paris. Le Figaro* 1906. márc. 31. 1.; *Un duel. La Presse* 1896. ápr. 1. 2.

26 Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap* i. m. (20. jz.) 7.

27 Wahrmann Ernő öngyilkossága. *Pesti Napló* i. m. (20. jz.) 10. A *Budapesti Napló* szóról szóra azonos szöveget közölt, a *Budapesti Hírlap*, amely a levelet Ernő végrendeletének titulálta, a következő idézetet hozta: „Belefáradtam a küzdelembe és nem tudom, miként menekülhetek meg az éhhaláltól.” Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap* i. m. (20. jz.) 8.

28 *Renseignements mondains. Deuil. Le Figaro* 1906. jún. 5. 2.

29 Wahrmann Rikárd – öngyilkos. *Budapesti Hírlap* 1912. szept. 28. 8.; Wahrmann Richárd tragédiája i. m. (9. jz.) 6.; *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10.; *Fröhlich János*: Wahrmann Richárd öngyilkos. *Az Újság* 1912. szept. 28. 7.; Wahrmann Richárd öngyilkos. *Budapesti Napló* 1912. szept. 29. 6.; A züllés útján. *Magyar Zsidó* 1912. okt. 17. 9–10.

ben. Székhelyét Bécsbe tette át, ahol gyönyörű lakást rendezett be magának, de helyét nem találta, a császárváros, London, Monte Carlo és Párizs között ingázott.³⁰ A ráeső örökség egy részéből Péchy Andor báróval és Üchtritz Zsigmond báróval Matchless szövetség néven versenystállót alapított, az istállót jelentős, de rövid ideig tartó sikereket követő bukások miatt 1896-ban feloszlatták,³¹ saját neve alatt Richard még pár évig futtatott lovakat, többnyire Franciaországban. Bátyjához képest kevesebbet párbajozott, de nála is nagyobb szenvedéllyel űzte a szerencsejátékokat, óriási összegeket vesztett kártyán és lóversenyfogadásokon.³² Anyagi helyzetén vadászszenvedélye, így 1897–1898-ban tett féléves szomáliai és abesszíniai expedíciója sem segített.³³ A *Budapesti Hírlap* nekrológia szerint apai örökségét Richard már az 1890-es évek végére elvesztette. Az események kronológiai sorrendje innen bizonytalan, a halálakor írt portrékban ugyanazok a történetek eltérő időpontokhoz vannak kötve. Egy ízben Londonban veronállal megmérgezte magát, de megmenekült. Bécsi lakását elárverezték, ekkor a Jockey Clubban, amelynek korábban odaajándékozta értékes vadásztrófeáit, barátai 40 000 koronát gyűjtöttek számára. Végül, állítólag Ferenc József szeretője, Schrott Katalin közvetlen közbenjárásának köszönhetően Richard elérte, hogy nővére neki is biztosítson évi apanázst, de a *Budapesti Hírlap* szerint az évi 24 000 koronára rúgó összegből sem tudott megélni, amije volt, azonnal elköltötte, egyre újabb adósságokba keveredett, mind többet ivott. „Az utolsó hír, amely tavaly télen érkezett róla – írta 1912 szeptemberében bekövetkezett halálakor a *Pesti Hírlap* –, Amerikába való kivándorlását jelentette. A fáma szerint ő felsége visszaemlékezett azokra az érdemekre, amelyeket Wahrmann Móric szerzett Tisza Kálmán oldalán s miután értesült Richard keserves sorsáról, utasította házi pénztárát az adósságok rendezésére s évjáradék folyósítására, ha Wahrmann Richard örökre elhagyja a csábító milieut.”³⁴ Az információ valódiságában maga a *Pesti Hírlap* sem volt biztos, mindenesetre 1911 végén két amerikai napilap is beszámol a hírről.³⁵ Úgy tűnik, Richard valóban elment Amerikába, de rövid időn belül visszatért Európába, egyes hírek szerint Londonba ment, mások szerint Bécsbe, végül mindenesetre Párizsban kötött ki, a diadalváltól pár percnnyire található, vagyis amúgy igen előkelő rue Lauriston egy szerény hónapos szobájában. Az *Újság* rendőri tudósítója szerint, aki információit egy Párizsból hazatért fiatalembertől vette, élete utolsó heteiben Richard „a szó szoros értelmében le volt rongyolódva és koplalt”.³⁶ A francia

30 Renseignements mondains. Le Figaro 1898. ápr. 3. 2.; Renseignements mondains. Le Figaro 1901. szept. 15. 2.

31 Les courses. La Presse 1896. szept. 8. 2.

32 „Egyszer”, írta minden további pontosítás nélkül Bródy István 1940-ben kiadott emlékeiben, 150 000 forintot tett fel egy lóra, „igaz, hogy el is vesztette.” *Bródy István: Régi pesti dáridók.* Egy letúnt világ regénye. Bp., 1940. 60.

33 Wahrmann Richard Afrikában. Országos Hírlap 1897. nov. 24. 6.; Wahrmann Richárd. Földrajzi Közlemények 26. (1898) 8–9. sz. 355.

34 *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10.

35 Francis Joseph's Charity. New-York Daily Tribune 1911. nov. 19. 4.; Emperor as Altruist. The Washington Herald 1911. dec. 3. 12.

36 *Fröhlich J.*: i. m. (29. jz.) 7.

konzulátus hivatalos jelentése szerint Wahrmann Richard 1912. szeptember 25–26-ára virradó éjjel a lakásán lőtte főbe magát, temetésére, amelynek költségeiről nővére gondoskodott, a Párizs melletti bagneux-i temetőben került sor.³⁷

Wahrmann Renée³⁸ 1898. január 24-én, megkeresztelése után három nappal hozzáment a nála 21 évvel idősebb Beretvás András (a közéletben „Endre”) császári és királyi kamaráshoz, a polgári kötést követően a párt Renée Andrassy úti lakásán Szász Károly eskette össze.³⁹ Noha gyermekük nem született, boldog házasságban éltek, nagy házat vittek Pesten, országos hírű vadászatokat rendeztek Renée tóalmási és kisvárdai birtokain.⁴⁰ E boldog korszaknak Beretvás Endre korai halála vetett véget, 1902. október 21-én szívszélhűdésben hirtelen elhunyt.⁴¹ Renée 1904 elején újra férjhez ment, az úgyszintén császári és királyi kamarás Fáy Bélához,⁴² de harmadik s egyben utolsó házassága idején már került a társasági életet. A *Budapesti Napló* 1906 nyarán, Wahrmann Ernő öngyilkosságakor írt cikke szerint férjével „teljes visszavonultságban” élt vidéken.⁴³ A házaspár 1907 őszén elvált, ezt követően Renée visszavette második férje nevét, egyedül élt serdülő lányával. Anyagi helyzete a háború után megromlott, a morfium rabjává lett, szanatóriumból szanatóriumba vándorolt, 64 évesen halt meg egy pesti hotelszobában.

Renée lányához Wahrmann Mórnak már nincs sok köze, de lévén nagyapja egyetlen unokája s utolsó egyenes ági leszármazottja, befejezésül róla is megemlékeznénk. A születésekor Málke Genendl zsinagógai nevet kapott megyeri Krausz Amália Lujza⁴⁴ még nem érte el harmadik életévét, amikor a törvény előírásának megfelelően követte anyját a református vallásba. A genealógus Kempelen Béla szerint Amália Lujza, illetve Lola, ahogy a közéletben ismerték, 1911-ben hozzáment a nála 23 évvel idősebb Thurn und Taxis Miksa Egon her-

37 Hová temették Wahrmann Richárdot. *Pesti Futár* 1912. okt. 7. 10.

38 Wahrmann Renée, a régi Pest ismert szépsége meghalt. *Újság* 1926. nov. 24. 4.; Wahrmann Renée meghalt. *Pesti Hírlap* 1926. nov. 24. 10.; *Molnár Jenő*: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása. *Egyenlőség* 1926. nov. 27. 6.; *Pázmány D.*: i. m. (9. jz.) 2. közl. 7–8.

39 Budapest, VI. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macse.org/matriculae/crmbp/image.aspx?i=813CE2> (letöltés ideje: 2012. márc. 20.); Wahrmann Renée esküvője. *Országos Hírlap* 1898. jan. 25. 5.

40 Wahrmann Renée, a régi Pest i. m. (38. jz.) 4.

41 Beretvás Endre. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 45. (1902) 700.

42 Budapest, VI. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macse.org/matriculae/crmbp/image.aspx?i=8032B2> (letöltés ideje: 2012. márc. 20.).

43 Wahrmann Ernő öngyilkossága. *Budapesti Napló* i. m. (20. jz.) 10.

44 *Vadász Ede*: Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból. Athenaeum, Bp., 1907. 8.; *Molnár J.*: i. m. (38. jz.) 5.; Wahrmann Mór unokája, Beretvás Lola meghalt. *Pesti Hírlap* 1930. júl. 24. 11.; Beretvás Lolát csütörtökön temetik. *Újság* 1930. júl. 24. 10.; *Pünkösti Andor*: Bágyadt szenzációk. Az utolsó Wahrmann. *Újság* 1930. júl. 24. 7.; (–ó.): Beretvás Lola. Egy boldogtalan asszony tragikus útjai. *Pesti Napló* 1930. júl. 24. 5.; A boldogtalan Beretvás Lolát, a Wahrmann-család utolsó sarját holnap temetik. Magyarország 1930. júl. 24. [14.]; *Zádor Tamás*: Találkozás Beretvás Lolával a Schwartzter-intézetben. 8 Órai Újság 1930. júl. 25. 5.; Megyeri Krausz Izidor leánya meghalt. Esztergom 1930. júl. 25. 2.; (n. s.) [*Nádas Sándor*]: Beretvás Lola. *Pesti Futár* 1930. aug. 1. 14–16.

ceghez, esküvőjük előtt áttérően jövendőbelije katolikus hitére, aki a házasság révén a nemesi előnevét 1909 óta családnévként viselő megyeri Megyeri Izidor-tól 6 millió korona hozományt kapott.⁴⁵ Érdekes volna tudni, vajon az általában megbízható Kempelen honnan vette információit, mindenesetre e házasság soha nem jött létre, aminthogy annak sincs semmi jele, hogy Lola valamikor is áttért volna a katolikus hitre. 1912-ben az ekkor 17 éves lányt a budapesti francia főkonzul fia, Charles de Fontenay vicomte jegyezte el.⁴⁶ A jegyesség azonban felbomlott, mivel Lola több alkalommal botrányt rendezett nyilvános helyeken, a legtöbbit ismételt anekdota szerint leköpvve például a vőlegényét, amiért az ásitani merészkedett a jelenlétében. 1917 júniusában a budapesti VI. kerületi polgári anyakönyv tanúsága szerint „megyeri Megyeri Amália Lujza” egy magyar földbirtokoshoz, a katolikus Hunkár Aladárhoz ment feleségül, reformátusként, de beleegyezve abba, hogy leendő gyermekeik apjuk vallását kövessék.⁴⁷ Gyermekek azonban nem születtek, házasságuk lényegében a nászútjuk idejére szorítkozott, amely annyira megviselte Lolát, hogy hazatértekor a Schwartzerszanatóriumba vonult, ahová később több ízben visszatért, így 1918 szeptemberében, mivel mindenáron karcsú akarván maradni, melegített spanyolviasszal táplálkozott. Itt tartózkodott a válóper idején is, házasságukat a budapesti törvényszék 1919. február 25-én bontotta fel.⁴⁸ Más házasságáról Kempelen Bélán kívül egyetlen korabeli írás sem tett említést. Lola gyógyszerfüggő lett, anyjához hasonlóan morfinista, élete utolsó másfél évét a Batizfalfyszanatóriumban töltötte, elzárkózva a világtól, de magányára panaszkodva. Anyját, akinek halálakor a családi gyászjelentést „Megyery-Beretvás Lola” néven adta ki, csak négy évvel élte túl. 1930 nyarán, miután bevett 20 tabletta nyugtatót, összeesett a Király utcában, július 22-én trombózis végzett vele. A családi gyászjelentést „Megyeri Beretvás Lola” elhunytáról az 1880-ban Bécsben evangélikus hitre tért neves gépészmérnök és feltaláló Bláthy Ottó Titusz adta ki, akinek édesanyja, Gold Fanny, Wahrmann Mór feleségének volt a testvére.⁴⁹ A halálakor csupán 35 éves Lolát a Kerepesi úti temetőben, anyjával közös sírban helyezték örök nyugalomra. „A megjelentek névsorára váró újságírói blokk – írta a temetésről a *Pesti Napló* tudósítója – üresen marad: sem a régi, sem a mai pesti társaságból nem jött el senki Beretvás Lola temetésére. A néhány távoli rokon és a bizalmas jó barát koszorúi mellett szerény kis georgi-

45 *Kempelen Béla*: Magyar zsidó és zsidó eredetű családok. I–III. Bp., 1937–1939. (Reprint: Magyar zsidó családok. Bp., 1999.) II. 146.

46 *Fröhlich J.*: i. m. (29. jz.) 7. A jegyesek fényképét közli: Vasárnapi Újság 1912. febr. 18. 133.

47 Budapest, VI. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macse.org/matriculae/crmbp/ima-ge.aspx?i=8220E4> (letöltés ideje: 2012. márc. 20.).

48 Uo.

49 *Kempelen B.*: i. m. (45. jz.) II. 21–22.; *Anna L. Staudacher*: „...meldet den Austritt aus dem mosaischen Glauben”. 18 000 Austritte aus dem Judentum in Wien, 1868–1914. Namen – Quellen – Daten. Lang, Frankfurt a. M., 2009. 62.; OSzK Mikrofilmtár, Gyászjelentések FM8/35797/561: Wahrmann Mórné sz. Gold Luiza. Beretvás Lola gyászjelentését közli: (–ó.): i. m. (44. jz.) 5.

nák, olcsó pesti csokrok próbálják betakarni a fekete koporsót: a szanatórium ápolónői, alkalmazottai hozták ki a szerény virágokat a »furcsa nagyságos asszony temetésére«. A szanatórium igazgatója van itt, két feketeruhás idősebb hölgy száll ki egy autóból és senki, senki más.”⁵⁰

A magyarázat

A Wahrmann gyermekekkel, apa és gyermekei viszonyával a történetírás mind- eddig nem foglalkozott érdemben. Pedig történetük nem csupán „szenzációs” jellege miatt érdekes, hanem azért is, mert az *Egyenlőség* éppen Wahrmann Mór gyermekei áttérése kapcsán állt elő egy, a paradoxont feloldani próbáló általá- nos magyarázattal.

A magyarázat első részét a hetilap ráadásul Wahrmann Mór szájába adta. „Láttad már, jámbor olvasó, a nálunk újabban behozott külön ifjúsági istentisz- teletet?” – tette fel a kérdést Szabolcsi Miksa a Wahrmann fiúk kitéréséről láb- jegyzetben tudósító, 1893. április 14-én megjelent cikke végén. „A pesti izraelita hitközségnek múlt évben elhunyt, nagy nevű elnöke, midőn csak röviddel halála előtt egy ilyen istentiszteletet végignézett, a templomból menet egy hozzá közel álló barátja előtt keserű hangon jegyezte meg: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit a magam fiain elhibáztam. Tudja isten, mi rossz elvek nyomán neveltük gyermekeinket; neveltük vallás nélkül. Tudom, fél évig sem leszek a sír- ban és fiaim megtagadják hitüket.« S itt bold. Wahrmann Mór ismétlé az előző mondatot: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit saját fiaimon elhi- báztam.«”⁵¹

Hogy az *Egyenlőség* által Wahrmann Mórnak tulajdonított „vallomás” való- ban elhangozott-e, s ha igen, valóban így, ez ellenőrizhetetlen. Az mindenesetre nem derül ki belőle, hogy Wahrmann *miért* nevelte fiait „vallás nélkül”. És mi volt a helyzet a lányával? Wahrmann Mór és fiai fokozatosan elhidegültek egy- mástól. 1882-es végrendeletében Wahrmann még mindhárom gyermekéről gyengéden szólt, vagyonát egyenlő arányban osztotta fel hármuk között.⁵² 1885 januárjában mindkét fia párbajra hívta az édesapjukat egy parlamenti beszédben sértegető Rác Géza antiszemita párti képviselőt (aki kihátrált a párbaj elől),⁵³ bár ebben a párbaj iránti vonzalmuk elképzelhetően nagyobb szerepet játszott, mint apjuk – vagy pláne zsidó hitsorsosaik – iránti szolidaritásuk. Apa és fiai vi- szonya később mindinkább megromlott, a mondén ifjak újabb és újabb összege-

50 (B. L.): Egy magányos asszony utolsó útja. Pesti Napló 1930. júl. 25. 6.

51 Szabolcsi M.: Az új nemzedékért i. m. (14. jz.) 3–4.

52 Kövér György: „Wahrmann és fia”. In: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Argumentum, Bp., 2006. 87.

53 Párbajra hívott képviselő. Pesti Hírlap 1885. jan. 15. 5.; A Rác–Wahrmann-ügy. Pesti Hírlap 1885. jan. 16. 5.; A Rác–Wahrmann-ügy. Pesti Hírlap 1885. jan. 17. 5.; A Rác–Wahrmann-ügy. Pesti Hírlap 1885. jan. 18. 5.; Wahrmann–Rác-féle párbaj-ügy. Egyenlőség 1885. jan. 25. 6.

ket követelő levelekkel bombázták apjukat, aki, látván mire költik a pénzt, egyre inkább vonakodva nyúlt a zsebébe. A *Budapesti Hírlap* szerint Richard és apja végül már az utcán sem köszöntötték egymást.⁵⁴ 1888-ban készült, részleteiben ismeretlen utolsó végrendeletében Wahrmann Mór vagyona kétharmadát immár lányára hagyta, Ernő és Richard csupán a hagyaték egyharmadán osztozkodhattak.⁵⁵ Míg úgy tűnik tehát, hogy fiairól már életében lemondott, a szarkasztikus, gyakran sértő humoráról híres Wahrmann köztudottan rajongott a felekezetéhez és (első) házassága révén közegéhez hű lányáért, aki testvérei kitérése után egyben felekezetének is utolsó reménységévé vált.⁵⁶ Nem meglepő tehát, ha Renée miniszterelnöki kísérettel bejelentett kitérése a zsidó sajtót különösen elkésztette. „Wahrmann Mór leányának – írta Szabolcsi Miksa 1898 januárjában – kötelességei voltak édes atyja emléke iránt, édes atyja felekezete iránt. [...] De ím, mint kitaszított fiai, megszegyeníti a sírban imádott, egyetlen leánya is.”⁵⁷

Vajon miként történhetett ez? Cikkét Szabolcsi Miksa éppen e kérdés átfogó megválaszolásának szentelte. Hogy véleményével kivárt Wahrmann Mór utolsó gyermeke kitéréséig, ennek oka nyilván abban keresendő, hogy válasza a bálvány részleges ledöntésével, Wahrmann Mór bírálatával járt: „Wahrmann Mór gyermekeinek zsenge kora olyan időbe esett – írta az *Egyenlőség* főszerkesztője –, mikor a zsidóság egy része örömmámorában azt hitte, hogy nem cselekedhet szebbet, jobbat, mintha az immár fölszabadult vallásnak lehetőleg szűk helyet szorít a házában. Igaz, hogy feje tetejére állított logika, de mégis úgy történt. Lehetőleg keveset tanítani a zsidóból, lehetőleg csak keresztény társaságba vinni és csak keresztény gouvernansok és tanítók által neveltetni a gyermekeket; szóval kerülni mindazt, a mi zsidó, a mi a régire emlékeztet: ez volt a jelszó. Mikor aztán a nyolczvanas évek kezdetén kívülről kezdtek emlékeztetni bennünket zsidó voltunkra, egy generációnak a neveltetése, és ezek között Wahrmann Mór gyermekeié is, kik különben édes anya gondoskodása nélkül nőttek föl, nagyobbára be volt fejezve. Visszahívták volna a szülők a zord időben meleget adó száműzött géniust, csakhogy a fölcseperedett generáció már nem ismerte s ennél fogva csak vajmi kevesen vezethették újból vissza házuk tűzhelyére.

54 Wahrmann Rikárd – öngyilkos i. m. (29. jz.) 8.

55 Wahrmann végrendelete. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 19. Wahrmann élete utolsó tíz évében több végrendeletet írt, majd vont vissza. Hagyatéki leltára, illetve utolsó végrendelete pontos ismeretének hiányában nem tudni, mekkora vagyont hagyott utódaira. Halálakor a *Vasárnapi Újság* 5 millió forintról írt, az *Egyenlőség* szerint az egyharmadra szorított Ernő és Richard fejenként egy-egy millió forintot kaptak, ami összesen 6 millió forintot kitevő örökséget jelentene. Wahrmann Mór fiai. *Egyenlőség* 1893. nov. 17. 3. Az eltérő adatokról ld. *Kövér Gy.*: i. m. (52. jz.) 86.

56 Wahrmann kíméletlen humoráról: *Tencer Pál*: Wahrmann Mór. In: Album. Második füzet. 1869. április 26. Szerk. Tencer Pál. Pesti Könyvnyomda, Pest, 1869. 6. Wahrmann egy csípős megjegyzését idézi *Förster Aurél*: Anekdoták. I. Stádium, Bp., 1925. 188. Leánya iránti imádatáról: *Tencer Pál*: Reminiscentiák. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 8.; *Neumann Á.*: i. m. (5. jz.) 433.

57 Egy áttérés alkalmából i. m. (17. jz.) 3.

A Wahrmann-gyermekek ezt a génuszt meg nem ösmerték soha. Édes atyjuk később mind nagyobb odaadással fordult ugyan a zsidóság felé, de gyermekei ezt meg nem értették, Izrael szelleme idegen szellem maradt rájuk nézve.”⁵⁸

Idáig a magyarázat. A „zsidóság egy része” alatt a nagypolgárság és a művelt középrétegek értendők. Tárgyilagosságot Szabolcsi Miksától nem lehet elvárni, a neológ zsidó közbeszéd alakításában döntő súlyú *Egyenlőség* szenvedélyes főszerkesztője erre soha nem is törekedett, minden sorával harcolt, utat mutatott, ostromozott vagy tanmesét kínált – és amint kifejezései ékesen mutatják: kortársai többségéhez hasonlóan jóval túlment a zsidóságot felekezetre redukáló, amúgy általa is szüntelenül hangoztatott hivatalos elven. Az sem kétséges ugyanakkor, hogy kora zsidó társadalmának páratlan ismerője volt. Szabolcsi magyarázata annál is inkább kínálkozik vizsgálatra érdemes kiindulópontként, mivel érdeme, hogy a Wahrmann család történetét tágabb történeti keretbe helyezi, s előnye, hogy jól körülhatárolható, egymással látszólag koherens logikai viszonyban álló részállításokra bomlik fel. Kérdés, vajon állításai mennyire igazolhatóak a források tükrében?

A Wahrmann gyermekek nevelése

Ismereteink szerint sem Wahrmann Mórtól, sem gyermekeitől nem maradt hátra visszaemlékezés, napló vagy személyes hangú levelezés. Amint már írtuk: az *Egyenlőség* közölte Wahrmann-kifakadás hitelessége nem bizonyítható. A gyermekek kis- és kamaszkoráról, neveltetésükről az *Egyenlőségen* kívül kevés kortárs véleménnyel rendelkezünk. A „budapesti társaság”, vagyis a fővárosi elit 1886-ban megjelent portréjának névtelen, ám nyilvánvalóan keresztény és e körhöz tartozó szerzője egy mondat erejéig méltatta Wahrmann nevelési elveit: „Wahrmann Mór nagyon jó nevelést adott gyermekeinek, – nemcsak európai műveltségre, de igaz magyar hazaszeretetre is legyen tekintet a gyermekek nevelésénél: ez volt az ő jelszava”, vélte tudni a szerző, aki e kijelentésével egyfelől felmentette Wahrmann a zsidó nagypolgárságot e korban gyakran érő vád alól, amely szerint konokul kitartott a német nyelv és kultúra iránti preferenciájában, másfelől példaképként kínálta fel őt e réteg számára.⁵⁹ Az 1880-as évek liberális filozofizmusának e tipikus megnyilvánulásától eltekintve a Wahrmann gyermekek neveltetésének kérdésével kortársaik ismereteink szerint csupán haláluk után foglalkoztak. Akkor sem sokan: a nekrológok elsöprő többsége a Wahrmann gyermekek felnőttkori viszontagságainak rövidebb-hosszabb bemutatására szorítkozott. A két kivételt Kóbor Tamás és Bródy Sándor Wahrmann Ernő, illetve Richard öngyilkossága után írt cikke képezi. A kérdést egyikük sem a zsidó, hanem a polgári identitás szemszögéből közelítette meg, nem a zsidó apa kitért gyermekei, hanem a dolgos apa tékozló

58 Uo. 2–3.

59 A budapesti társaság. Pallas, Bp., 1886. 452–453.

fiai érdekelték őket, de a Wahrmann fiúk útját Szabolcsihoz hasonlóan az apai nevelésre vezették vissza. Rutinos hírlapíróként Kóbor erős felütéssel kezdett: „Wahrmann Ernőt az apja ölte meg. Az egyszerű, a bölcs, a józan, a mindent előrelátó apa. Mert ő maga bármilyen egyszerű és józan volt is, a gyermekeit ő nevelte a gazdagság ölében és formáiban. Felnőtt a gyerek léha úrfivá az apja szeme alatt, szórta a pénzt, az apja pénzét s nem tanult dolgozni, az apja tudtával.”⁶⁰ Hat évvel később a maga „irodalmibb” modorában Bródy Sándor is hasonló véleményt fogalmazott meg. Öngyilkossága előtt, vélte Bródy, „Richárdnak arra a nagy, sárga házra kellett gondolnia, amelyben – szemben a tudós Akadémiával – gyermekkorát töltötte. Egy bagolyszemű, különösen kerek fejű, vicces ember, mint atya működött abban. Grófnak nevelte őt, hercegnek a bátyját, hercegnőnek a nényjét. Mulatott azon, hogy ő megmaradt komisz kalmárnak, míg a fiai már kiskorukban nem tudtak gyalog járni, annyira hozzászoktak a paripaháthoz. A két kis gimnazista úgy járt, mint a huszárcapitányok: a föld mint méltatlan elementum himbálódzott a lábuk alatt. Ha vendégek voltak, igazi sèvres-in ettek. A legelőkelőbb vendégek voltak mindig, és neki mint normalistának diplomáciai karriert jósoltak. Derbyt fog nyerni, cseh grófné lesz a felesége. Aztán huszár is lett. A kerek fejű, nagy elméjű, nagy hasú atya sugárzott a boldogságtól, hogy ilyen karcsú, elegáns, hős és úri fia van. És voltaképpen az, aki magára nézve annyira cinikus volt, indította őt meg a reprezentálás karrierjén, amely most, mindjárt végződik.”⁶¹

Sem Kóbor, sem Bródy nem tartozott Wahrmann Mór vagy fiai baráti körébe. Az országgyűlési képviselő Pázmándy Dénes viszont a család jó barátjának számított. Miután a Cercle de la Méditerranée-ben Ernő egy ízben harmincezer frankot vesztett becsületszóra s egy hét halasztást kapott adóssága rendezésére, őhöz fordult segítségért, kérvén, hogy vegye rá apját a tartozás kifizetésére. Pázmándy szerint Wahrmann ekkor már roppant nehezen állt rá fia adóssága kiegyenlítésére,⁶² ám egy későbbi visszaemlékezésben ő is úgy vélte, hogy a fiúkat a végül tragédiába torkolló útjukon apjuk indította el: „Móric rettenetes pazarul látta el őket pénzzel. Még a gimnáziumba jártak, mikor 300 forint havi zsebpénzt adott nekik. A fiúkat ez a bőség elkapatta. Csupa mágnásokkal pajtáskodtak.”⁶³

Zsurnalisztikai forrásaink nyilván szkepszissel kezelendők, szerzőik elfogultak, sem emlékeik, sem információik forrásai nem feltétlen megbízhatók. Irodalmi műveikben Kóbor és Bródy olykor csodálattal, de gyakran antipátiával viseltettek a „Lipótváros” iránt, Pázmándy 1934-ben, fél évszázaddal az események után közölt cikksorozatának több információja bizonyíthatóan téves, Bródy állításával

60 Kóbor Tamás: Wahrmann Ernő. A Hét 1906. jún. 3. 369.

61 Bródy Sándor: Oroszlánszívű Richárd utolsó órája. In: *Uő: Elmékedések*. Lampel, Bp., [1914.] 7–8.

62 *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10. A cikk szerzője szerint a történetet Pázmándy személyesen mesélte el neki.

63 *Pázmándy D.*: i. m. (9. jz.) 1. közl. 6.

szemben pedig a *Budapesti Hírlap* például úgy tudta, hogy míg Richard rajongott a katonai pályáért és önkéntesi éve után ténylegesíttetni szeretne volna magát, apja ezt hevesen ellenezte.⁶⁴ Annyi azonban kétségtelen: Wahrmann Mór állta a fiai huszároknál leszolgált önkéntesi évének nem csekély járulékos költségeit, amint-hogy minden forrás szerint finanszírozta gyermekei összes úri passzióját, ha mind-inkább fogcsikorgatva is. Mindezzel együtt nem mondhatunk semmi bizonyosat arról, miként viselkedhetett Wahrmann Mór abban a nyilván rövid időben, amit kiskorú, illetve serdülő gyermekeivel töltött, ugyanakkor az is biztos: semmi jele annak, hogy gyermekeit a polgári ethosz tiszteletében, avagy – amiről a fenti források egyáltalán nem szóltak – a zsidó vallás iránti hűségben nevelte volna.

Wahrmann Mór nemzedéke és kora

Ami ennél általánosabban, Wahrmann Mór nemzedékét illeti, egyedüli forrásaink megint csak a neológ felekezeti kiadványok. Az mindenesetre bizonyos: az 1860-as és 1880-as évek eleje között megjelent gyér számú zsidó lapok, prédikációk és röpiratok egybehangzóan állították, hogy a zsidó polgárság magyarosodása, gyors anyagi gyarapodása és társadalmi felemelkedése a vallási hagyományoktól való nagymérvű elszakadással, a hitközségi élet iránti fokozódó közönnyel párosult. „Magyarországi hitfelekezeti életünkre nézve jellemző és hasonló arányban sehol sem nyilatkozó jelenség az – írta a neológ felekezeti életben évtizedeken át jelentős szerepet vállaló Tenczer Pál 1863-ban –, hogy nálunk hitfelekezeti irodalmi, iskolai vagy egyéb közműveltségű tervek, vállalatok és intézetek soha nagyobb mérvű részvétet, általános érdekeltséget ébreszteni nem képesek. Felmerül egy terv, közzététegetik egy felszólítás, nem vitattatik meg, senki sem szól hozzá.”⁶⁵ 1874-es újévi szónoklatában Kohn Sámuel hitsorosai „legnagyobb részének tétlen közönye”, a vallásos dolgokban terjedő „járatlanság, tudatlanság” felett kesergett, külön hangsúlyozva a „vallása s felekezete szent ügyeivel mit sem törődő ifjúság” láttán érzett aggodalmát.⁶⁶ A rabbiként és antikváriusként is működő, de főleg lapkiadással foglalkozó Bak Ignác szerkesztette *Der Ungarische Israelit* 1877-ben a „mendelsohnizmus” elfajzott híveit ostorozta, akik abban a hitben éltek, miszerint „minél vallástalanabbnak mutatkozunk, annál hamarabb ismernek el a népek magukhoz hasonlóknak”, három évvel később pedig azon kesergett, hogy „a mi koravén és felettebb okos ifjúságunk mindennek kitér az útjából, ami zsidó vagy héber”.⁶⁷ Az emancipáció után,

64 Wahrmann Rikárd – öngyilkos i. m. (29. jz.) 8.

65 Tenczer Pál: Nálunk és másutt. Magyar Izraelita 1863. jún. 25. 225.

66 Kohn Sámuel: Az Istenben való öröm a mi erősségünk. In: *Uő: Zsinagógai szónoklatok*. I. Ünnepi és alkalmi beszédek. Rosenberg, Bp., 1875. 23–24. A fiatal nemzedék bírálatára ld. még Reif Jakab budapesti főreáliskolai tanár röpiratát: *R[e]i[f J]akab]: Kosmopolitismus és nacionalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Reach, Bp., 1875. 21–22.

67 Idézi Komlós Aladár: Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő, Bp., 1997. 117–118.

összegezte 1883 tavaszán Szántó Eleázár, az Országos Izraelita Tanítóegyesület elnöke, „a hazai zsidóság értelmisége körülbelül így elmélkedett: egyenjogúsított magyar állampolgárok vagyunk ezentúl mindnyájan, specziál zsidó érdek, zsidó kérdés többé nem létezik. [...] Hazafias és humanisztikus célok készen fognak találni bennünket bármikor; a felekezeti dolgokkal törődjék a pap, ezért fizetik!”⁶⁸

Az általánosító kifakadásokat alátámasztják a konkrét, így például a 18 éven aluli gyermekek számára kötelező vallásoktatás kapcsán megfogalmazott panaszok. A hitközségek által ellátandó – a vallási ismeretek családon belüli átadása alábbhagyásával mind lényegesebbé váló – hitoktatás terén az 1860–1870-es években minden jel szerint valóban teljes zűrzavar uralkodott, a hitközségek, élükön a PIH-el, e feladatukat nagymértékben elhanyagolták.⁶⁹ Megjegyezhető végül, hogy a korabeli felekezeti sajtótermékek roppant kis száma úgyszintén arra utal: ebben az időszakban a „neológ” zsidók nem tanúsítottak különösebb érdeklődést felekezeti ügyeik iránt.⁷⁰ Mindezek dacára persze lehetséges, hogy az érintett korszakban, vagyis az 1860-as és az 1880-as évek eleje között otthonában és családi életében Wahrmann nemzedékének és tág értelemben vett körének, vagyis a vagyonosodó és akkulturálódó polgárságnak számos tagja komoly hangsúlyt fektetett a zsidó vallási és kulturális hagyományok átadására, de a többséget tekintve ez kevésbé tűnik valószínűnek.

Antiszemitizmus és zsidó csoportidentitás

1883-as cikke írásakor Szántó Eleázár úgy vélte, a közömbösség korszaka immár szerencsére lezárult. „A zsidógyűlölők hazafiatlan erőlködésének jó oldala is volt – állította Szántó egy évvel a tiszzaeszlári vérvád kirobbanása után –, amennyiben azt a fagyos közönyt megtörte, mely a zsidóságot már közel két évtized óta, mint valóságos átok szállta meg.”⁷¹ Ezzel el is értünk Szabolcsi Miksa magyarázatának következő eleméhez, amely szerint Wahrmann Mór nemzedéke eltávolodását mindattól, „a mi zsidó” az 1880-as évek elején fellángoló antiszemitizmus akasztotta meg, kényszerűen emlékeztetvén e nemzedék tagjait zsidó voltukra. Személyes visszaemlékezésekkel, korabeli vallomásokkal nem rendel-

68 Szántó [Eleázár]: Mi a teendő. Egyenlőség 1883. márc. 18. 6.

69 (Fm.): Quid consilii? II. Magyar Izraelita 1863. júl. 10. 242.; Groszmann Zsigmond: Vallásoktatásunk. In: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére. Szerk. Samuel Löwinger. Neuwald, Bp., 1946. 273–274.; Goldziher Ignác: Napló. Magvető, Bp., 1984. 115.

70 A zsidó hírlapok és folyóiratok számára ld. Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. A szerző hagyatékából s. a. r. Scheiberné Bernáth Livia–Barabás Györgyi. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1993. Scheiber sajnálatosan csak a (legalább az alcím erejéig) magyar nyelvű lapokat vette fel repertóriumába, így kihagyta az amúgy úgyszintén kisszámú német és jiddis lapok zömét.

71 Szántó E.: i. m. (68. jz.) 6.

kezünk. Annyi viszont megint csak bizonyos, hogy Szántó cikke csak az első egy hosszú sorozatból: a tiszaezlári vérvádat követő évek során a zsidó sajtó ismételtelen hangoztatta, hogy az antiszemitizmus hatására a zsidó polgárság számos tagja „visszatért” vallásához és közösségéhez, aminek eredményeképpen a neológ felekezeti élet is felébredt korábbi letargiájából. „A hitközségi élet élénkebb lett”, örvendezett az *Egyenlőség* 1885 tavaszán a PIH-ról írt cikkében. „A közöny, mely eddig uralkodott, ha nem is teljesen, de nagy részben megszűnt. Most már nemcsak egyedül az elnök, hanem a hitközség tagjai közt is számosan foglalkoznak a hitközségi ügyekkel. Hogy ez a változás honnan van? A viszonyok születték. A külső nyomás, az antiszemitizmus rázta fel a zsidókat a letargiából.”⁷² Míg a „műveltebb zsidók” a legutóbbi időkhöz „restellték zsidó vallásukat”, állította ugyanebben az időben egy névtelen röpirat szerzője, „a mióta az antisemitizmus felütötte fejét, ez irányban is örvendetes változást lehet tapasztalni. A zsidók kezdik felekezetüket nem restellni.”⁷³ 1886 végén a *Magyar Zsidó Szemle* akkori szerkesztőpárosa, Bacher Vilmos és Bánóczy József egy közös cikkben általános érvényű tapasztalatként írták: „Nagy részünket egy új áramlat visszasodort a nevelésünk által elhagyogatott vagy elfelejtett ösvényekre és felekezeti közösségünk érzete élénkebb, mint negyven év óta bármikor.” A zsidó közösségtudat felerősödése természetesen nem válhatott a magyarosodás kárára, nem is vált, sőt: ennek mintegy következménye volt. „Eléggé magyarok vagyunk már arra nézve, hogy zsidók is merjünk lenni.”⁷⁴

Az utolsó mondatot a szerzők egyértelműen védekezésnek szánták. Egyes keresztény kortársaik ugyanis, míg maguk is úgy vélték, hogy az antiszemitizmus jelentős változást hozott a zsidók kollektív azonosságtudatában, e változást magyarosodásuk megtorpanásaként értelmezték. „A tiszaezlári eset óta – jelentette ki 1890-ben Grünwald Béla –, a zsidóság az akkori események hatása alatt kétségkívül nagy lélektani processuson ment keresztül. A keresztény társadalomban nyilvánuló jelenségek a különállás tudatát ébresztették fel benne és a zsidóelem ennek következtében elidegenedett az őt körülvevő társadalomtól és elidegenedett némileg magától a nemzettől is.” Bár a parlamenti életben a Mérésékelt Ellenzék országgyűlési képviselője ekkorra végleg elszigetelődött, a zsidók iránti hozzáállását tekintve a dualizmus kori politikai establishment körében uralkodó liberális nacionalizmus hű képviselőjének tekinthető. Mivel „a magyar állam sorsa” attól függött, vélte Grünwald, vajon sikerül-e a „nem magyar ajkú állampolgároknak” a magyarokkal „egy politikai és kulturális közösséggé való egybeolvasztása”, értelemszerűen pártolta a zsidók integrációját, saját szavaival mindent, „a mi ezt az összeolvadást előmozdítja”.⁷⁵ Amit a zsidó közélet szereplői dicséretes *visszatérésként* értelmeztek, azt Grünwald ekképpen a keresztény

72 A budapesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség* 1885. márc. 1. 5.

73 A zsidókérdés. Wilckens és Waidl, Bp., [1884/1885.] 23.

74 *Bacher Vilmos–Bánóczy József: A biblia új magyar fordítása. Magyar Zsidó Szemle* 3. (1886) 676.

75 Képviselőházi Napló 1887–1892. XX. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1890. 53.

társadalom és a magyar nemzet iránti – lélektanilag érthető, de politikailag kárhozatos – *elidegenedésként* értékelte.⁷⁶

Ami az antiszemitizmusnak az akkulturált zsidók közösség-, illetve azonoságtudatára gyakorolt hatását illeti, általános trendként megfigyelhető, hogy míg a kívülről jövő megbélyegzés egyeseket menekülésre, másokat soraik összezárására, kívülről rájuk aggatott „zsidóságuk” határozottabb vállalására ösztönzött.⁷⁷ Esetünkben aligha tekinthető véletlennek, hogy a fővárosban számos – amúgy eltérő korú – zsidó közéleti személyiség éppen 1882 őszén, vagyis a tiszaezlári vérvád kirobbanása után pár hónappal rendezett tagfelvételtorok kérte felvételét a helyi „Szent Egyletbe”, a zsidóság egyik legősibb intézményének számító *Chevra Kadisába*.⁷⁸ Az izraelita felekezeti népiskolák számának korabeli növekedését ugyancsak nehéz másnak tulajdonítani, mint az antiszemitizmus hatásának. E szám az 1870-es évek során folyamatosan csökkent, 1870-ben 490, 1880-ban 442 zsidó elemi iskola működött Magyarországon. A bezárásokat döntően gazdasági okok motiválták, a hitközségek számára erős kísértést jelentett, hogy iskoláiknak a községre való átruházásával megszabaduljanak fenntartásuk tetemes költségeitől. A bezárásokban emellett persze közrejátszhatott egyfajta asszimilációs törekvés is, a – korabeli kifejezéssel – „társadalmi válaszfalak” lebontásában való kényszerű/hőn óhajtott részvétel. Az előbbi motiváció az 1880-as évek elején sem vesztett erejéből, az utóbbi viszont úgy tűnik, alábbhagyott: a zsidó népiskolák száma 1880 után hirtelen emelkedni kezdett, 1881-ben 469, 1883-ban már 516 izraelita hitközség működtetett elemi iskolát.⁷⁹

Tény végül, hogy az 1880-as évek első felétől a neológ felekezeti élet a megélénkülés jeleit mutatta. A felekezeti jellegű kiadványok – hetilapok, folyóiratok, évkönyvek, almanachok, tudományos művek – száma látványosan emelkedni kezdett, a tiszavirág-életű lapok után, illetve mellettük színre lépett a neológ zsidó közvélemény formálásában és közvetítésében a vészkorszakig döntő szerepet játszó *Egyenlőség* és *Magyar Zsidó Szemle*. Számos jelentős hitközség, így a pesti, a kanizsai, a szegedi vagy a veszprémi új vallásoktatási programot dolgozott ki, 1891-ben megjelent a PIH „egyetemes” tanterve, amely végső formáját a Ma-

76 Grünwaldról ld. *Pók Attila*: Nemzet és nemzetiség Grünwald Béla gondolkodásában. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. Somogyi Éva. MTA TTI, Bp., 1991. 215–228.

77 *Michael M. Meyer*: Jewish Identity in the Modern World. University of Washington Press, Seattle–London, 1990. 33., 49–52.; *Uő*: The German Jews: Some Perspectives on Their History. In: *Uő*: Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion. Wayne State University Press, Detroit, 2001. 103.

78 A pesti neológ Chevra Kadisába ekkor belépők között ott találjuk a filantróp Wahrmann Sándort, az újságíró és történész Acsády Ignácot, az esztéta Silberstein-Eötvös Adolfot, a szerkesztő Veigelsberg Leót, a képviselő és publicista Mezei Ernőt, illetve a később szurdai előnévvel nemesített (és amúgy akkorra már kitért) textilgyáros Weiss Leót. Ld. Magyar Zsidó Levéltár (Budapest), Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882.

79 *Kármán Mór*: A felekezeti oktatás és az állam részvétele a népiskola szervezésében. Franklin, Bp., 1906. 170.; *Aron Moskovits*: Jewish Education in Hungary (1848–1948). Bloch, New York, 1964. 77., 147.

gyarországi Izraeliták Országos Irodája által 1906-ban kiadott változatában nyerte el.⁸⁰ A növekvő számú oktatási és karitatív intézmény mellett idővel létrejöttek az első kulturális – vagyis immár kifejezetten a szekularizált és akkulturált középrétegeket célzó – egyesületek, így az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (1894) és az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (1909), amelyek alapítóit az a meggyőződés vezérelte, hogy e rétegek zsidó azonosságtudatát elsősorban immár nem vallásuk, hanem kulturális örökségük bemutatásával és magasztalásával lehet táplálni, fenntartani vagy akár felébreszteni.⁸¹

A kérdés persze az, vajon a felekezeti élet szervezeti fejlődésével párhuzamosan a neológ zsidó otthonok légkörében, a gyermekek nevelésében is mutatkozott-e valamiféle változás. Szabolcsi Miksa szerint az antiszemitizmus által zsidó mivoltukra ráébresztett szülők, ha felnőtt gyermekeik esetében nem jártak is végül sikerrel, mindenesetre megkísérelték visszahívni otthonukba „a zord időben melegeket adó száműzött géniust”. A „szülők” nemzedékéből ismereteink szerint nem rendelkezünk e témába vágó, vagyis a gyermekeknek nyújtott nevelés kérdésére részletesen kitérő önéletrajzi írással.⁸² A korszakban felcseperedő nemzedék tagjaitól ránk maradt (gyér számú) önéletrajzi írás azonban nem támasztja alá Szabolcsi állítását,⁸³ aminthogy valójában maga a felekezeti sajtó sem, amelynek hasábjain 1887/1888-tól már újfent a polgári családok vallásuktól és közösségüktől való eltávolodásáról szóló panaszok domináltak. Ami viszont Wahrmann Mórt illeti, az 1880-as évek első fele egyértelműen látványos fordulatot jelentett életében. Ez időtől, írta Szabolcsi Miksa, „mind nagyobb odaadással” fordult „a zsidóság felé”. Hogy Wahrmann valóban megkísérelte-e megismertetni gyermekeivel a korábban feltételezetten általa is „száműzött géniust”, illetve hogy e változást Wahrmannban elsődlegesen az antiszemitizmus, amint vélte Szabolcsi, avagy éppenséggel nagykamasz fiai viselkedése indította el, erre nincs válaszunk, de ami a „zsidóság felé” fordulását illeti, az állítás kétségkívül helytálló.

80 Tanulmányok a zsidó tudomány köréből i. m. (69. jz.) 274–276.; A Pesti Izr. Hitközség vallás-oktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata. Bp., 1891.; A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve. Szerk. Munkácsi Bernát. Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Bp., 1906.

81 Az IMIT-ről ld. az 1895-től kiadott évkönyveit, az OMIKÉ-ről a kiadásában 1910–1912 között megjelent három *Cultur-Almanachot*.

82 A vállalkozásai mellett a pécsi izraelita hitközség elnöki posztját két ízben betöltő Engel Adolf (1820–1903) kifejezetten fiai okulására szánt visszaemlékezéseiben e kérdéssel annyit írt csupán, hogy felesége, aki négy fiúval s négy lánnyal áldotta meg, ez utóbbiakat „istenfélően nevelte”. Fiairól e tekintetben nem szólt. A gyermekek közül amúgy senki sem tért ki. *Jánosi Engel Adolf: Életemből*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2009. 25.

83 Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár Ltsz. 87.40.1.; *Sebestyén Károly: Summa Vitae*. Visszatekintés egy életre. I–II. Athenaeum, Bp., 1927. I. 84–85.; *Hevesi Sándor: Egy magyar író konverziójának története* (1930-as évek). Vigília 13. (1948) 4. sz. 203–210.; *Preisich Kornél: Önéletrajzi jegyzeteiből*. Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (1983–1984) 260–274.

Wahrmann Mór mint zsidó

Wahrmann haláláig tagja maradt a képviselőháznak, de 1882 után parlamenti felszólalásai észrevehetően megritkultak,⁸⁴ 1883-ban elfogadta a PIH elnöki posztját, ekkortól, vagyis élete utolsó tíz évében közéleti működésében a hangsúly a parlamenti politizálásról egyre inkább a PIH vezetésére helyeződött át.

Wahrmann Mór felekezeti szereplésének kezdetei az 1860-as évek elejére nyúlnak vissza. 1860 áprilisában Izraelita Magyar Egylet néven újjáalakult a reformkori Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Egylet. A cél változatlan maradt: a társulat a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodásáért és emancipációjáért harcolt. Wahrmann Mór kezdetektől tagja az egyletnek – nem mellékesen: maga is itt és ekkor tanult meg magyarul. 1861-ben, amikor a PIH visszanyerte önkormányzati jogát, a hitközségi választásokon „magyar párt” néven fellépő fiatalok megbuktatták a Helytartóság által kinevezett, Schossberger S. W. vezette régi gárdát, a választáson Wahrmann Mór is indult és a képviselőtestület tagja lett. A Helytartóság 1863-ban visszahelyezte a régi gárdát, amelyen a „magyar párt” két évvel később végleg felülkerekedett. Hirschler Ignác, Lányi Jakab, Mezei Mór és Tenczer Pál mellett Wahrmann aktív részt vállalt e küzdelemben, ellenfeleit korbácsolandó még egy jiddis nyelvű szatírárt is közzétett.⁸⁵ A magyar zsidók szervezeti szakadásához vezető Izraelita Egyetemes Gyűlés 1868 decemberében másod-elnökhelyetteséül választotta, e tisztségében Wahrmann vezette a gyűlés hódoló küldöttségét Ferenc József elé.⁸⁶ Az Egyetemes Gyűlést követően az immáron országgyűlési képviselő 1870-ben még aktív szerepet játszott az ortodox zsidóság szervezeti különválása ellen folytatott – végül sikertelen – küzdelemben,⁸⁷ ezután azonban közel másfél évtizeden át távol tartotta magát a felekezeti élettől, mígnem 1883 novemberében elfogadta a PIH vezetősége, vagyis a pesti zsidó nagypolgárság által neki kínált elnöki posztot. A tisztséget a vezetőség már 1880-ban felkínálta Wahrmann-nak, aki azt ekkor még elutasította.⁸⁸ Amikor 1883 őszen elfogadta végül az elnökséget (vagyis hivatalosan a jelölést, amelynek eredménye az egyhangú megválasztás volt),⁸⁹ döntésében saját indoklása szerint az időközben felerősödött antiszemitizmus

84 *Frank Tibor*: Magyar és zsidó. A Wahrmann-életrajz kérdései. In: Honszeretet és felekezeti hűség i. m. (52. jz.) 29.

85 *Feleki Sándor*: Dr. Kohn Sámuel. Egyenlőség 1890. nov. 14. 11.; *Tenczer P.*: i. m. (56. jz.) 6.; *Szabolcsi M.*: Wahrmann Mór i. m. (3. jz.) 4–5. *Az Azusz-Ponim* (Szemtelen) címmel kiadott éleclapból Szabolcsi állítása szerint Wahrmann anno 50 példányt nyomattatott s küldött szét. A dokumentum, amelyről Szabolcsi már 1891-ben sajnálkozva írta, hogy csupán pár példánya maradt fenn, mára nem fellelhető.

86 *Büchler Sándor*: Wahrmann Mór életrajza. Magyar Zsidó Szemle 10. (1893) 12.; *Jacov Katz*: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő, Bp., 1999. 190.

87 *Katz, J.*: i. m. (86. jz.) 244–247., 249.

88 *Bogdányi [Mór]*: A pesti. izr. hitközség elnöke. Egyenlőség 1883. nov. 25. 2.

89 *Tenczer P.*: i. m. (56. jz.) 7.

játszotta a legfőbb szerepet. Amint megválasztása után a hitközség közgyűlése előtt kijelentette: „Mikor [...] meghívásuknak engedek, teszem azért, mert érzem, hogy a mostani viszonyok közt senkinek sincs joga a reá váró kötelességek alól magát kivonni. Ami azelőtt lehetséges volt, ma nincs megengedve, ma, midőn hitrokonaink ellen nemcsak az országban, hanem egész Európában sötétség, gyűlölség, otrombaság és vak szenvedély szövetkezett, ma, midőn kötelességünk az ellenséges áramlatokkal szemben férfiasan küzdeni.”⁹⁰

Wahrmann Mór az ország legnagyobb s legbefolyásosabb hitközségének teljhatalmú urává vált.⁹¹ Dacára megválasztásakor tett harcias kijelentésének, elnöksége alatt a PIH tartózkodott minden politikai szerepléstől. Amint az emancipáció elnyerése óta a hitközség élén álló összes elődje (majd utódja), Wahrmann is rendre hangoztatta, miszerint a hitközség nem léphet túl alapszabályaiban rögzített vallási feladatain, vagyis nem hivatott arra, hogy a magyar zsidóság képviselőjében lépjen fel a nyilvánosság előtt. Élete utolsó éveiben így magától értetődően a legvégsőkéig ellenezte, hogy a hitközség mintegy hivatalosan is magáénak tekintse az *Egyenlőség* köré tömörülő fiatal nemzedék által a zsidó vallás recepciójáért indított küzdelmet.⁹² Ez magyarázza, hogy a halálakor írt, amúgy oly magasztaló cikkében Szabolcsi Miksa a zsidók érdekében vállalt közéleti szereplését egy kurta mondattal elintézte.⁹³ Pedig ami Wahrmant illeti, valójában a PIH élére kerülésekor mondott harcias beszéde tekinthető rendkívülinek. Wahrmann hitközségi elnökként is megmaradt szabadelvű párti politikusnak, a magyar politikai establishment tagjának. Ha személyes hajlama idős korára arra vitte volna is, hogy az emancipációval politikai entitásként létezni megszűnt zsidóság dogmáját és a „felekezeti politizálás” elutasításának ebből eredő elvét felrúgva kivigye hitközségét a közélet mezejére, ami szerintünk kevésbé valószínű, e hajlamának pozíciójánál fogva nem engedhetett. A szabadelvű párti politikus a PIH elnökeként is kerülte, hogy kellemetlenséget okozzon a liberális kormányzatnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy felekezeti tisztségét Wahrmann nem vette komolyan. Minden iratot megvizsgált, az előjárósági ülésekről soha nem maradt el, tudta és beleegyezése nélkül a hitközségben semmilyen döntés nem szülehetett.⁹⁴ Naplójában Goldziher Ignác, aki nyilvános ren-

90 A pesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség* 1883. nov. 25. 4.

91 *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Az oppozíció. *Egyenlőség* 1903. márc. 29. 7.; *Szabolcsi Lajos*: Két emberöltő. Az *Egyenlőség* évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1993. 41.

92 A budapesti izr. hitközség közgyűlése i. m. (72. jz.) 5.; *Szabolcsi Miksa*: A pesti izraelita hitközség. *Egyenlőség* 1891. márc. 6. 1.; *Uő*: Állapotainkról. IV. *Egyenlőség* 1891. ápr. 10. 2–3.; *Vázsonyi Vilmos*: Szapáry Gyula gróf és a zsidók. *Egyenlőség* 1891. aug. 21. 2–3.; *Uő*: A győzelem útján. *Egyenlőség* 1894. jún. 29. 1.; *Szabolcsi L.*: i. m. (91. jz.) 57–59.; *Miklós Konrád*: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs* 39. (2009) 176–177.

93 *Szabolcsi M.*: A mi nagy veszteségünk i. m. (1. jz.) 1.

94 Wahrmann Mór és előjáró társai. *Egyenlőség* 1889. okt. 27. 1–2.; *Szabolcsi M.*: Wahrmann Mór i. m. (3. jz.) 3.; *Szabolcsi L.*: i. m. (91. jz.) 57–58.

des egyetemi tanári kinevezés híján kenyerét 1905-ig a PIH titkáráként kereste, számtalanszor kifakadt főnöke ellen, akiben a tudatlan és gőgös „Lipótváros” megtestesítőjét látta,⁹⁵ Szabolcsi Lajos azonban joggal beszélt „Wahrmann–Goldziher rezsim”-ről: a hitközségi élet felélénkülése, a tanfelügyelői állás létrehozása, az ifjúsági istentisztelet megszervezése, a vallásoktatás rendszerezettebb alapokra helyezése kettejük közös erőfeszítéseinek és akaratának tudható be.⁹⁶ A család által kiadott gyászjelentés, úgy véljük, nem véletlenül helyezte felekezeti tisztségét politikusi funkciói elé, a sorrend Wahrmann ekkorra megváltozott prioritását tükrözte.⁹⁷

A változás azonban nem csupán Wahrmann Mór közéleti tevékenységében mutatkozott meg. Ami számunkra még szignifikánsabb: az 1880-as évek végétől, vagyis élete utolsó éveiben korábbi nyilatkozataihoz képest a magyar zsidók kötelességeiről és jövőjéről vallott nézeteiben is jelentős hangsúlyeltolódás tapasztalható.

Képviselői minőségében Wahrmann Mór 23 éves politikai karrierje során két ízben fejtette ki nézeteit a magyar zsidók által szerinte követendő útról. 1870. február 16-án elhangzott, az ortodox zsidók intézményi különválásának engedélyezése ellen mondott beszédével felsült. A felvilágosult és a magyar társadalomhoz közeledni óhajtó, vagyis az országgyűlés jóindulatára elvileg számítható zsidók szószólójaként kívánt megjelenni, ám beszédében képviselőtársai elsősorban felekezeti intoleranciát láttak. Wahrmann alulbecsülte a liberális alapeszmék iránti elkötelezettségüket, a vallásszabadság nevében a t. ház többsége Deák Ferencsel és Jókai Mórral az élen az ortodoxok mellé állt.⁹⁸ Tartalmi szempontból a beszéd a reformzsidó eszmeiség klasszikus, metaforáit nézve stílusában is tipikus megnyilvánulása: „a Ghetto lerombolt falait elhagyni nem kívánják”, szólt az ortodoxiát az obskurantizmussal azonosító ítélet, „mert a szabad levegőt színi nem akarják, [...] mert szemeik igen gyakran a világoosság fényét nem képesek eltűnni.”⁹⁹

A magyar zsidók helyzetének és jövőjének általános kérdésével Wahrmann a parlamentben másodszor és utoljára tizenkét évvel később, 1882. június 9-én foglalkozott, az oroszországi pogromok elől menekülő s az északkeleti megyékbe állítólag „beözönlő” zsidók bevándorlásának megszorítása tárgyában benyújtott Szatmár megyei kérvény parlamenti vitáján mondott beszédében. Amint-hogy maga a vita tárgya, úgy nyilvánvalóan az időpont sem indifferens: Ónody Géza függetlenségi párti képviselő beszédével a tisztaeszélári vérvád 17 nappal korábban robbant be a politikai életbe, Wahrmann felszólalása közvetlenül az ekkor még szabadelvű párti Istóczy Győző újabb antiszemita kirohanása után

95 *Goldziher I.*: i. m. (69. jz.) 115–117., 129–130., 140., 168., 173., 186., 190–192.

96 *Szabolcsi L.*: i. m. (91. jz.) 42.; Mit tett a pesti zsidó nagyhitközség a hitoktatásért. Egyenlőség 1889. júl. 7. 1–3.; *Veritás*: Wahrmann Mór és előljáró társai. Egyenlőség 1889. okt. 27. 1–2.; A múlt. Egyenlőség 1889. okt. 27. 2.

97 OSZK Mikrofilm-tár, Gyászjelentések FM8/35797/561: Wahrmann Mór.

98 *Katz, J.*: i. m. (86. jz.) 244–247.

99 *Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika 1847–1894. I–II. Boruth, Bp., 1894. I. 643.

hangzott el.¹⁰⁰ Általános elvként Wahrmann leszögezte: „bármely idegen elemek”-ről legyen is szó, a tömeges bevándorlást, mivel ezt „az állam céljainak kockáztatása nélkül eltérni nem lehet”, határozottan ellenezte. A legfőbb szempont, hangoztatta Wahrmann a parlamentben uralkodó dogmát, „a magyar állam tökéletes magyar állammá” válása, amely feltétlenül szükségessé tette, „hogy a magyar elem erősebb legyen, mint valamennyi más eleme az országnak együtt véve”. Ekképpen minden, ami az „assimilatiót gátolja”, így „minden új elemnek az országba való tömeges bevándorlása” értelemszerűen kerülendő volt. A liberális nacionalizmus hivatalos elvének ismétlésekor Wahrmann azonban nem csupán a Szabadelvű Párt képviselőjeként beszélt, hanem kifejezetten mint zsidó is, pontosabban: mint egy zsidó a „magyarországi zsidók” közül, hangsúlyozva, hogy nincs megbízatása „a magyar zsidóság nevében szólni”. Személyes nézetét pár mondatban összegezte: „De a magyar zsidóság érdekében levőnek sem tartom a tömeges bevándorlást. A törvényhozás a politikai emancipatiót határozottan kimondotta s ezzel az emberiség irányában kötelességét teljesítette. De a társadalmi emancipatiót decretálni nem lehet. A társadalmi emancipáció éppen attól függ, hogy a zsidóság a magyarságba tökéletesen felolvadjon, annak szellemében működjék, mint e hazának többi polgárai.”¹⁰¹ Wahrmann érvelése és kifejezései Kossuth Lajosnak a zsidók emancipációjáról 1844-ben írt nézeteire emlékeztetnek.¹⁰² Kérdés persze, hogy Wahrmann mit értett „tökéletes felolvadás” alatt. Kossuth úgy vélte, a „socialis” emancipáció legfőbb gátját egyes, így például az étkezésre vonatkozó, vagyis a közös társas életet nehezítő – s szerinte feltétlen reformra szoruló – zsidó vallástörvények képezték. Ha Wahrmann beszédének további részét tekintjük, a zsidók asszimilációja lényegében nyelvi elmagyarosodásukat és a magyar nemzeti kultúrában való – Wahrmann szerint máris „fényes” – részvételüket jelentette. Mindazonáltal egyértelmű: a képviselő Wahrmann hitsorsosai feladatát 1882-ben elsősorban a „magyarsághoz” való – a végső célként megjelölt társadalmi befogadás magától értetődően sine qua non feltételeként láttatott – közeledésükben jelölte meg.

E beszéde után Wahrmann a parlamentben nem fejtette ki többé nézeteit a zsidó honfitársai által szerinte követendő útról. Élete utolsó éveiben viszont mind gyakrabban tette ezt a PIH elnökeként. E minőségében tett nyilatkozataiban a hangsúly hitsorsosai magyarosodásáról vallási/kulturális örökségük és közösségtudatuk ápolására helyeződött át. A szerep nyilvánvalóan meghatározta a tartalmat, de önmagában is jelzésértékű, hogy Wahrmann élete végén inkább ezt a szerepet választotta. Mint hitközségi elnök, elsődleges aggodalmának tárgyát már nem a zsidók elégtelen magyarosodása, hanem a többségi keresztény/ma-

100 *Kubinszky Judit*: A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890. Kossuth, Bp., 1976. 92., 136–140.; Képviselőházi Napló, 1881–1884. VI. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1882. 263–267.

101 Képviselőházi Napló, 1881–1884 i. m. (100. jz.) 263–264.

102 Véleményét Kossuth szerkesztői minőségében mások cikkéhez fűzött megjegyzésekben fejtette ki. Ld. *Fábián Gábor*: Zsidó-emancipáció. Pesti Hírlap 1844. máj. 5. 300.; *Löw Leopold*: Nyílt levél a' zsidó-emancipáció ügyében. Pesti Hírlap 1844. jún. 2. 376.

gyar társadalom elszívó hatása képezte. 1889-ben a PIH új kórházának felavatása alkalmából mondott beszédében sajnálatát fejezte ki, amiért „az élvezetek utáni hajhászás és a praktikus tudományok felhalmozása egyrészt, a létért való annyira megsúlyosodott küzdelem másrészt [...] tényleg háttérbe szorította a szentírásban s egyéb vallásos iratokban való búvárkodást”, illetve fájdalmát, amiért a fiatalok „az ősök fényes történetét is alig ismerik és alig a könyvek-könyvét, mely a zsidóság legszentebb öröke”.¹⁰³ Egy évvel később, a PIH közgyűlésén saját nemzedékét, s ezen belül a művelt középosztályt róttta meg, amiért ez szerinte nem teljesítette felekezete iránti kötelelességeit, sőt e közösségtől tüntetőleg távol maradt. Szemben a keresztény felekezetekkel, amelyeknek „legragyogóbb nevei” is kötelelességüknek érzik, hogy aktív részt vállaljanak „a felekezeti ügyek” vezetésében, szolt Wahrmann vádja, „nálunk, különösen a magasabb állásban levőknél, az úgy nevezett értelmiséghez tartozó tagoknál közönység mutatkozik az egész községi élet iránt, és sokan büszkélkednek vele, hogy minden egyéb téren minden egyébre törekednek, de visszavonulnak mind attól, a mi a hitközség feladataival összeköttetésben van.”¹⁰⁴ 1891 decemberében, halála előtt kevesebb mint egy évvel a pesti Chevra Kadisa tagfelvételi ülésének záróünnepélyén mondott beszédében Wahrmann immár a zsidók hazafias és polgári kötelelességei teljesítésének képességét is „felekezetük” iránti elkötelezettségüktől tette függővé: „Az nem igazi hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretünk kell, hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetlen hűséggel, odaadással.”¹⁰⁵ A Chevra Kadisába való belépés, jelentette ki beszédében, „lepattintja a divat mázát a zsidó szívről. Sok, sok zsidó ilyenkor valóságos fölfedezést tesz, fölfedezi saját magát, az apák hitéért melegen verő zsidó szívét. Divat, utánzás, élvhajhászás hirtelen egész ürességükben, trágárságukban tűnnek fel előtte, érzi, hogy a mi után futott, nem az ő világa, és a hová tartozik, onnan eltávolodott. Ekkor idejön hozzánk, megújítja szövetségét zsidó voltával, a zsidó jótékonysággal és szeretettel, a zsidó hűséggel, hitttel, odaadással, a zsidó szellemmel és felfogással.”¹⁰⁶ Tekintve, hogy Wahrmann itt nem a *polgárság* és a *hagyományos elit* világait állította szembe egymással, hanem a *zsidók* versus *nem zsidók* közösségét, beszédében immár nem az asszimilációt, hanem a zsidók disszimilációját ünnepelte.

A gond persze azokkal volt, akik, amint fiai, nem tértek vissza közösségükhöz. Barátainak tett – valóságtartalmukat nézve verifikálhatatlan – vallomásai alapján úgy tűnik: élete végén a zsidó nagypolgárság ifjabb nemzedékét illetően Wahrmann érzelmei az elkeseredés és a szarkasztikus defetizmus között ingadoztak.¹⁰⁷ Maradt a következő nemzedék. Halála előtt nem sokkal Wahrmann Mórt

103 Wahrmann Mór beszéde. Egyenlőség 1889. nov. 24. 2.

104 A pesti izraelita hitközség közgyűlése. Egyenlőség 1890. márc. 30. 5.

105 Wahrmann Mór beszéde. Egyenlőség 1891. dec. 18. 1.

106 Uo. 2.

107 Szabolcsi [Miksa]: A megjedtt Svábhagy. Egyenlőség 1890. aug. 22. 5.; Tenczer P.: i. m. (56. jz.) 8.

negyedszerre is megválasztották a PIH elnökének. Élete utolsó, az új választmány alakuló gyűlésén felolvasásra szánt, de halála miatt meg nem tartott beszédében hitsorsosai elsőrendű feladatát a „zsidó ifjúság” vallási érzületének, a zsidó „nép” történetét illető ismereteinek, egyszóval „zsidó öntudat”-ának az eddigiekhez képest „intenzívebb” ápolásában és fejlesztésében jelölte meg.¹⁰⁸ A „magyarságba” való, akárhogy is értelmezett, de mindenesetre prioritásként megjelölt „tökéletes” felolvasásra szólító 1882-es parlamenti beszédétől nyilvánvalóan messze járunk.

Konklúzió

Szabolcsi Miksának a Wahrmann gyermekek kitérésének okait fürkésző cikke megítélésünk szerint többnyire helytálló állításokra épült. A rendelkezésünkre álló források alapján joggal feltételezhető, hogy az 1860-as és 1870-es, vagyis az emancipációt megelőző s követő években Wahrmann Mór valóban elkényeztette feleség hiányában egyedül, illetve nevelőnők felügyelete alatt nevelt gyermekeit, s hogy sem ő, sem a társadalmilag és kulturálisan ekkor kialakuló magyar zsidó polgárság nagy része nem törődött különösebben gyermekei zsidó nevelésével, aminthogy felekezete ügyeivel sem. Ahhoz sem fér kétség, hogy Tiszaeszlár e zsidó polgárság csoportidentitásának – legalábbis időleges – megerősödéséhez, a neológ felekezeti élet látványos felélénküléséhez vezetett. Hogy ezzel párhuzamosan e férfiakban s nőkben szülőként is felébredt-e a vágy, családi életükben is megnyilvánult-e a törekvés, hogy gyermekeik nevelésében nagyobb hangsúlyt helyezzenek a zsidó vallási és kulturális hagyományok, illetve az akárhogy is értelmezett zsidósághoz való tartozás pozitív tudatának átadására, ez már kétségesebb, aminthogy azt sem tudjuk, vajon maga Wahrmann Mór tett-e erre igyekezetet. Úgyszintén kétségtelen viszont: míg élete utolsó évtizedében Wahrmann prioritása egyre inkább hitsorsosai, s különösen a fiatal nemzedék zsidó öntudatának ápolására helyeződött át, gyermekeire ez már nem volt hatással.

Az *Egyenlőség* főszerkesztőjének magyarázata azonban kiegészítésre szorul. A Wahrmann gyermekek áttérésének okai keresésében Szabolcsi ugyanis félúton megállt, úgy apjuk, mint saját motivációikat illetően. Szabolcsi arról írt csupán, hogy Wahrmann, illetve nemzedéke mivé *nem* nevelte gyermekeit (ti. „jó zsidónak”), de a kérdésre, vajon társadalmi állásukat tekintve milyen jövőt álmodott meg számukra, nem tért ki. Bródy Sándor már erről is szólt, s Wahrmannról illetően válasza: „úri” jövőt, lóháton, grófnőkkel, herceg férjekkel. De *miért* érzett a Bródy szavaival „komisz kalmárnak” megmaradt Wahrmann oly büszkeséget elegáns huszár fiait látván? Hat évvel korábban, Ernő öngyilkossága után írt cikkében Kóbor Tamás éppen e kérdésre kereste a választ: „Ismerek nem egy öreg Wahrmann. S ha egy kicsit megkaparom a régi, egyszerűségben élő munka emberét, mindenütt rábukkanok az úrhatnamságra, mely marja,

108 Idézi Szabolcsi M.: A mi nagy veszteségünk i. m. (1. jz.) 2.

ösztökéli, elégedetlenné és az emberek ellenévé teszi. Csakhogy józan esze tudatossá teszi e hibája kicsinyes voltát s átlátja, hogy ezt kimutatnia nem szabad, ha értékéből veszíteni nem akar. Nem változtatnak ők életmódjukon, egy lovon járnak, három tál ételből jóllaknak, reggeltől estig a hivatalban ülnek, többet dolgoznak, mint a praktikánsok s nem kérnek semmi kitüntetésből. [...] De hát itt vannak a gyermekek! Ami neki nem adatott meg, azt nekik megszerezheti. S ami közvetlenül neki tilos, ahhoz a gyermekei révén juthat. [...] Fiainak úri reprezentációjával képviselteti a maga titkolt reprezentáló vágyait. Wahrmann Mór nem tarthat istállót, ezer viccet faragnának róla és megszűnnék patriarcha lenni. De az ő pénzén Richard vagy Ernő – miért ne? S maga sem tudva róla, előkelőbbnek nevele a gyermekeit, beléjük oltja s az ő személyükön keresztül elégti ki a maga gyöngéit. Így, csakis így esik az alma messze a fájától.”¹⁰⁹

Kóbor Tamás Wahrmann Mór öntudatlan vágyait illető elméletét nyilván sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Annyi biztos: noha számos más vagyonos zsidó kortársához hasonlóan könnyűszerrel szerezhetett volna magának (s így leszármazottainak) nemességet, talán még bárói címet is, Wahrmann egyszerű polgárként halt meg, amit kortársai – éppen a zsidó nagypolgárság körében tapasztalható nemesítések gyakorisága miatt – önmagában is polgári öntudata manifesztumának tekintettek. A modern zsidó ideáltípusát sirató *Egyenlőség* nekrológjának mintegy párjaként a konzervatív liberális *Budapesti Hírlap* Wahrmann Mórban a „polgári erény” megtestesítőjét búcsúztatta.¹¹⁰ Mégis miként magyarázható ez esetben, hogy felnőtt gyermekei s különösen fiai apjukétól minden tekintetben oly radikálisan eltérő útra tértek? Mindent összevetve adódik a feltevés, hogy amiként a gyermekek felekezetük iránti elidegenedése, úgy a polgári értékrendtől való eltávolodása részben szintén az apai nevelésben keresendő. Noha bizonyítani nem tudjuk, hipotézisként megkockáztatható: a Wahrmann gyermekek áttérésében nem csupán az játszott szerepet, hogy az emancipáció lázasan hazafias légkörében apjuk többé-kevésbé öntudatlanul negligálta zsidó nevelésüket, hanem az is, hogy többé-kevésbé úgyszintén öntudatlanul beléjük táplálta azon hagyományos elithez való tartozás érzetét, amely elitbe a teljes integrációt csak valamelyik keresztény vallásra átérve érhatték el. Ezt Wahrmann Mór nyilván soha nem kívánta, s részben talán éppen gyermekei példáján „fölocsúdva” – ám gyermekeire nézve túl későn – visszahátrált, így válván halála után egyszerre felekezete példaképévé és három, felekezetét (nemsokára) elhagyó konvertita apjává.

Ami a gyerekeket illeti, Szabolcsi Miksa értelmezése szerint azért tértek ki, mert apjuk hibás nevelése folytán „Izrael szelleme” idegen maradt számukra. Ez azonban csupán a történet első fele. Az elidegenedés a kitérés szükségszerű előfeltételét képezte, megteremtette annak lélektani lehetőségét, de az áttérést önmagában nem váltotta ki. A dualizmus kori zsidó nagypolgárság megkeresztelkedett tagjai esetében e döntésben nyilvánvalóan közrejátszott a társadalmi

109 Kóbor T.: i. m. (60. jz.) 370.

110 Wahrmann Mór. Budapesti Hírlap 1892. nov. 30. 1.

ambíció, a törekvés, hogy áttérésük révén befogadást nyerjenek az arisztokrácia, illetve a magát „történelmi középosztályként” meghatározó rétegek társasköréibe és családjába. A hivatalos liberális diskurzus szerint az elmagyarosodott zsidók társadalmi befogadásának a vallási áttérés nem képezte, nem képezhette feltételét, parlamenti beszédeiben a politikai elit az idejétmúlt előítéletek emelte „válaszfalak” fennállását rendületlenül elítélte, ledöntését a korszak végéig konzekvensen szorgalmazta. A gyakorlatban a Nemzeti – korabeli terminussal „mágnás” – Kaszinóba zsidó vallásúak csak nagyon nehezen és nagyon kis, idővel egyre csökkenő számban juthattak be, az Országos – úgymond „gentry” – Kaszinóba és a Nemzeti Kaszinó nyári klubhelyiségének számító Park Klubba soha nem nyertek felvételt. Az e körökbe beházasodni kívánó gazdag zsidó családok sarjai számára az áttérés a vegyes házasságot elviekben lehetővé tevő polgári házasság bevezetését követően is elkerülhetetlen feltétel maradt.¹¹¹

Aligha kétséges, hogy áttérésükkor Wahrmann gyermekeit legalábbis részben úgyszintén e társadalmi törekvés motiválta, a megcélzott közeg esetükben nyilván a mágnások világát jelentette. Ami önmagában meglehetősen ritkának tekinthető: Renée és két fivére már serdülő korukban is e körökben mozogtak, de egyes határok zsidó felekezetűként számukra is áthághatatlanok maradtak. Zsidó vallásúként Renée nem mehetett volna feleségül császári és királyi kamarásaihoz, aminthogy, szemben apjával, akit már 1871-ben beválasztottak a Nemzeti Kaszinóba, nem nyert volna 1898-ban felvételt a Park Klubba,¹¹² s nyilván nem érte volna el, hogy halálakor az *Újság* a „mágnások, zsentrik” körében elért pozícióját méltatva kijelentse: „*a legtezején volt az életnek!*”¹¹³ (Kiemelés az eredetiben – K. M.) Áttérése híján Ernőnek aligha lett volna esélye arra, hogy Nizában „egy fiatal Metternich-herceg”, Ostendében „az Ahrenberg és az Ursel hercegek” társaságában múlassa az időt,¹¹⁴ aminthogy Richard sem nyert volna felvételt a bécsi Jockey és a pesti Park Klubba.¹¹⁵ Wahrmann Mór gyermekeinek vallásváltása ebből a szempontból feltétlenül sikeresnek mondható, s történetük e tekintetben is reprezentatív. Hozzájuk hasonlóan koruk vagyonos zsidó családjainak megkeresztelkedett tagjai pár kivétellel úgyszintén megtalálták számításukat: a zsidó felekezetűek beválasztásától elzárkózó társaskörök az áttértek előtt megnyitották ajtaikat, a házasságok megköttek.¹¹⁶ Az áttért zsidók származá-

111 *Konrád Miklós*: A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem, 2011. 58–82., 117–148.

112 A Nemzeti Casinó szabályai és tagjainak névsora. 1871. Athenaeum, Pest, 1872.; A Park Club Évkönyve. 1912. Hornyánszky, Bp., 1913. Az 1893-ban alakult s kapuit 1895-ben megnyitó Park Klub 1900-tól tette közzé éves jelentéseit, de a tagok felvételi dátumát csak az 1912-es évkönyvtől kezdve közölte.

113 Wahrmann Renée, a régi Pest i. m. (38. jz.) 4.

114 *Láng J.*: i. m. (24. jz.) 371.; *Pázmándy D.*: i. m. (9. jz.) 1. közl. 7.

115 Wahrmann Richardnak a bécsi Jockey Club-beli tagságáról a halálakor megjelent összes cikk megemlékezett. A Park Klubba feltehetően 1898-ban Renéevel együtt lett beválasztva, az első, 1900-as évi jelentésben már szerepel a neve.

116 *Konrád M.*: A zsidók áttérése Magyarországon i. m. (111. jz.) 421–441.

sát kortársaik ugyan számon tartották, a neves családok esetében olykor még unokáiknak is felhánytorgatták, így persze nem felejtették el Wahrmann Ernő, Richard és Renée esetében sem. A származásuk miatt esetleg elszenvedett kisebb-nagyobb sérelmek¹¹⁷ a lényegen azonban nem változtattak: megkeresztelkedésük révén oly mérvű befogadást nyertek a főúri társaságba, amely a zsidó vallású nagypolgárság számára teljességgel elérhetetlen maradt.

Wahrmann Mór és gyermekei esetének egyedisége a drámai elemek páratlan tobzódásában rejtett. Más nagypolgár családokban is előfordult, hogy mélyen vallásos, de legalábbis a zsidó közéletben roppant aktív férfiak valamelyik gyermeke felnőtt korában kitért. Más családoknál is megesett, hogy a zsidó hitben és a kereskedelmi szakmában maradt dolgos nagypolgár apa konvertita fiából a mágnás körök társaságát szomjazó hipersznob léhűtő vált. Más vagyonos zsidó családban is megtörtént, hogy a kereszténnyé lett gyermekek pályafutása teljes anyagi csőddel és véres drámaisággal végződött.¹¹⁸ A dualizmus korában a Wahrmann család volt azonban az egyetlen, amely ezen elemek összességét hiánytalanul magában sűrítette.

MIKLÓS KONRÁD

MÓR WAHRMANN AND HIS CHILDREN

A CHAPTER IN THE HISTORY OF THE JEWISH BOURGEOISIE IN THE DUALIST PERIOD

At the time of the death of Mór Wahrmann (1832–1892), the neolog Jewish press mourned in his person before all not the first Jewish member of the Hungarian parliament, nor the financial authority, not even the famous banker and entrepreneur, but the head of the greatest Jewish community, the Israelite Congregation of Pest, who through his personal example had brought the educated Jewish middle class back to the synagogues, revived the community life previously sank into lethargy, and strengthened his coreligionists' Jewish identity.

From the marriage he concluded with Lujza Gold (1841–1865) in 1861, Mór Wahrmann had one daughter, Renée (1862–1926), and two boys, Ernő (1863–1906) and Richard (1865–1912). His wife died during the birth of her third child. Mór Wahrmann did not remarry, his children were brought up by nurses and private instructors. Shortly before the death of his father, Richard left the Jewish religion in India and converted to Protestantism. After his return to Hungary, he catholicized in May 1893, as did his brother, Ernő, who converted to Catholicism in Brussels one and a half month earlier, during the Holy Week. Finally, in January 1898 Renée converted as well, at Budapest, embracing Calvinism. That she sent after her baptism a thousand

117 Erre nézve ld. Wahrmann Ernő és Harnoncourt Felix gróf párbajának körülményeit: Merénylet az écskai gróf ellen. Nagybecskereki Hírlap 1902. júl. 27. 4.; Az écskai merényletről. Nagybecskereki Hírlap 1902. júl. 30. 2–3.; Az écskai affér. Harnoncourt gróf és Jaime herceg nyilatkozata. Nagybecskereki Hírlap 1902. júl. 31. 2.; Harnoncourt – Wahrmann-párbaj. Pesti Hírlap 1902. aug. 7. 8.

118 Több nagypolgár család esettanulmányát nyújtja: *Kövér György: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Új Mandátum, Bp., 2002. 31–173.*

forints to the Jewish Women's Association of Pest did not change the fact: hardly five years after the death of Mór Wahrmann, praised at that time as the "greatest Hungarian Jew", all his children had left the Jewish fold.

Ernő and Richard squandered their paternal inheritance in the course of a few years, and chose suicide instead of misery, both of them in Paris. Renée died in a hotel room in Pest, impoverished and lonely. Her daughter, Amália Lujza Krausz, alias Lola Beretvás (1895–1930), the only grandchild of Mór Wahrmann, brought up in the Calvinist faith from the age of three, remained childless, she died of drug overdose four years after her mother.

With the progress of secularisation and acculturation among emancipated Jewry, conversion increasingly became the end act of a multi-generational process of progressive alienation. Yet, as elsewhere in Central Europe, in Hungary too there were cases which occurred apparently without gradual transition, involving Jewish families where the parents of young converts were seemingly still strongly attached to their faith and community. The paradox, which can only be solved through an investigation of individual family histories, remains conspicuous even if we take into account the limits of the influence exerted by parental education, and is especially striking in cases, such as the Wahrmann family, where all children abandoned the religion of their parents. What may have happened in the life of these families, how can we explain that once grown up, children chose a path so different from that of their parents? The history of Mór Wahrmann and his children offers a possible answer to these questions, an answer unique in some of its aspects, but more generally valid in others.